

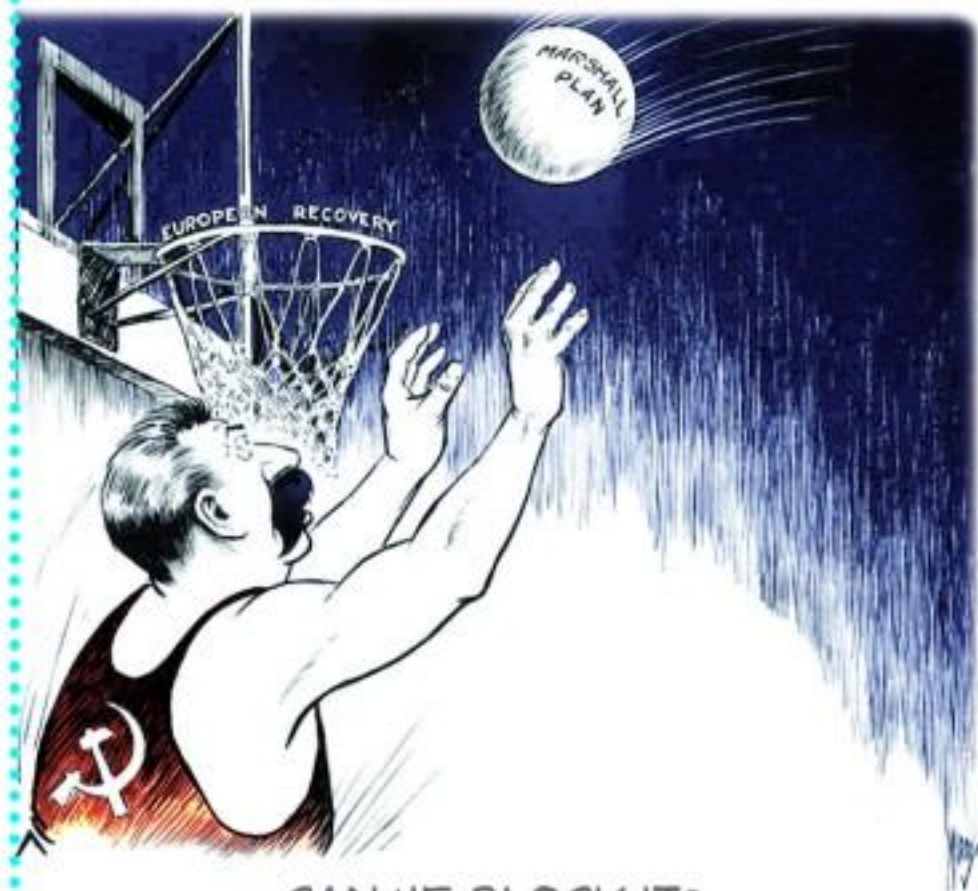
νεότερη και σύγχρονη ιστορία

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ

Το Σχέδιο Μάρσαλ

Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης

CAN HE BLOCK IT?

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες	9
----------------------	---

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ

Δώδεκα λεπτά στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, 5 Ιουνίου 1947: Εισαγωγή	13
--	----

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ

Η αμερικανική εθνική ιδεολογία και ο «ιπτάμενος δίσκος» του Σχεδίου Μάρσαλ ..	49
---	----

HELEN THOMPSON

Από το Bretton Woods στο Σχέδιο Μάρσαλ: το τέλος του πολυμερισμού και η νέα πειθαρχία της αμερικανικής ισχύος	93
--	----

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης	117
--	-----

ΧΑΓΚΕΝ ΦΛΑΪΣΕΡ

Η αγγελάδα που έγινε τάυρος: Το Σχέδιο Μάρσαλ – τομή στις δυτικές στρατηγικές περί γερμανικών επανορθώσεων	136
---	-----

CHIARELLA ESPOSITO

Πολιτικές πραγματικότητες και οικονομικός πολιτισμός: Η διαχείριση των πόρων του Σχεδίου Μάρσαλ στην Ιταλία	159
--	-----

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλά γαλλικά και αλά ελληνικά	183
---	-----

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΔΙΑΙΡΕΣΗ

ANNA MAXAIPA

Η σοβιετική πολιτική οικονομία και η πρόκληση του Σχεδίου Μάρσαλ	205
--	-----

ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Οι κομμουνιστές στο «διεθνές» 1947	239
--	-----

ΝΑΣΗ ΜΠΑΛΤΑ

Η Γαλλία και το μεγάλο σχίσμα του 1947	265
--	-----

ΔΕΣΠΟΙΝΑ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων: Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα, 1947-1952	280
---	-----

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΘΑΚΗΣ

Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα	295
---	-----

Βιβλιογραφία	313
--------------------	-----

Ευρετήριο	337
-----------------	-----

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ

ΔΩΔΕΚΑ ΛΕΠΤΑ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΒΑΡΝΤ,
5 ΙΟΥΝΙΟΥ 1947: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Αλλά η γραμμή που διαχωρίζει τις εσωτερικές και τις εξωτερικές υποθέσεις
έχει καταστεί τόσο δυσδιάκριτη όσο μια γραμμή χαραγμένη στο νερό.*

John F. Kennedy¹

I

Στις 10 Δεκεμβρίου 1953 ο Αμερικανός στρατηγός, πρώην υπουργός Εξωτερικών² και Άμυνας³ Τζωρτζ Κάτλετ Μάρσαλ βρισκόταν στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου του Όσλο για να παραλάβει το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης σε αναγνώριση της συμβολής του στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης. Κατά την έναρξη της τελετής, κομμουνιστές δημοσιογράφοι άρχισαν να ρίχνουν φυλλάδια από τον εξώστη του αιθρίου και να φωνάζουν: «Διαμαρτυρόμαστε!». Ο Μάρσαλ σχολίασε στον Carl Joachim Hambro, συντηρητικό Νορβηγό πολιτικό και αντιπρόεδρο της Νορβηγικής Επιτροπής Νόμπελ, ότι «στη δική του χώρα ήταν περισσότερο συνηθισμένος σε τέτοια συμπεριφορά από την πλευρά των αντικομμουνιστών».⁴

Η δυσφορία του απέρρεε από το γεγονός ότι δύο χρόνια νωρίτερα, τον Ιούνιο του 1951, εξαιτίας της αποτυχίας της διαμεσολαβητικής αποστολής του στην Κίνα το 1945-1946 και της νίκης των κομμουνιστών στον Κινεζικό Εμφύλιο Πόλεμο το 1949, ο Μάρσαλ είχε γίνει αποδέκτης της προσοχής του Joe McCarthy. Στο απόγειο του μακαρθισμού —τον οποίο ο ρεπουμπλικανός γερουσιαστής από το Ουισκόνσιν όρισε ως «αμερικανισμό με τα μανίκια του

¹ J.F. Kennedy, *The Strategy of Peace* (New York: Harper & Row, 1960), σ. 199.

² 8 Ιανουαρίου 1947 έως 20 Ιανουαρίου 1949.

³ 19 Σεπτεμβρίου 1950 έως 19 Σεπτεμβρίου 1951.

⁴ I. Abrams, *The Nobel Peace Prize and the Laureates: An Illustrated Biographical History, 1901-2001* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2001), σ. 175.

σηκωμένα»⁵— χωρίς να κατηγορήσει ευθέως τον στρατηγό για προδοσία, ισχυρίστηκε ότι «εάν ο Μάρσαλ ήταν απλώς ηλίθιος, ο νόμος των πιθανοτήτων θα υπαγόρευε ότι μέρος των αποφάσεών του θα υπηρετούσαν το συμφέρον αυτής της χώρας». ⁶Όμως την ίδια χρονιά, το 1951, ο Paul Gray Hoffman, επικεφαλής της Διεύθυνσης Οικονομικής Συνεργασίας (ECA), του οργάνου που η αμερικανική κυβέρνηση είχε θεσμοθετήσει για τη διαχείριση της βοήθειας προς τις ευρωπαϊκές χώρες, εξέφραζε τη βεβαιότητά του για τον τρόπο με τον οποίο οι ΗΠΑ θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τη μεταπολεμική ειρήνη:

Στην Ευρώπη μάθαμε τι να πράξουμε στην Ασία διότι υπό το Σχέδιο Μάρσαλ έχουμε αναπτύξει τα αναγκαία εργαλεία μιας επιτυχούς πολιτικής στην αρένα των διεθνών σχέσεων.⁷

Η ομιλία του Τζωρτζ Μάρσαλ στο Χάρβαρντ, στις 5 Ιουνίου 1947, ήταν σύντομη—διήρκεσε μόλις δώδεκα λεπτά— και έγινε με αφορμή την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του πανεπιστημίου. Σύμφωνα με μια τάση της αμερικανικής ιστοριογραφίας, αυτά τα δώδεκα λεπτά έθεσαν «σε κίνηση τη διαδικασία ενηλικίωσης της Αμερικής ως υπερδύναμης κατά τρόπο που θα οδηγούσε το έθνος πολύ πιο πέρα από τους θριάμβους του στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο». ⁸ Ο διακηρυγμένος αμερικανικός στόχος του Σχεδίου Μάρσαλ για την οικονομική και κυρίως πολιτική ανασυγκρότηση της Δυτικής

⁵ R.H. Rovere, *Senator Joe McCarthy* (Berkeley, CA: University of California Press, [1959] 1996), σ. 8.

⁶ J. McCarthy, *Major Speeches and Debates of Senator Joe McCarthy Delivered in the United States Senate, 1950-1951* (Washington, DC: Government Printing Office [GPO], 1953), σ. 264· ο τίτλος της ομιλίας του γερουσιαστή, στις 14 Ιουνίου 1951, ήταν «Η υποχώρηση της Αμερικής από τη νίκη: η ιστορία του Τζωρτζ Κάτλετ Μάρσαλ» (σσ. 215-310).

⁷ P.G. Hoffman, *Peace Can Be Won* (New York: Doubleday, 1951), σ. 130. Από το 1935 έως το 1948 ο Hoffman ήταν πρόεδρος της αμερικανικής αυτοκινητοβιομηχανίας Studebaker Corporation, ενώ μετά τη θητεία του στην ECA (1948-1950), από το 1950 έως το 1953 διετέλεσε πρόεδρος του Ford Foundation. Ο ισχυρισμός του για την καταλληλότητα αμερικανικής βοήθειας με την αρχιτεκτονική του Σχεδίου Μάρσαλ δεν ίσχυε στην περίπτωση της Νοτιοανατολικής Ασίας, όπου η οικονομική υστέρηση απαιτούσε ένα πρόγραμμα εκτεταμένης ανάπτυξης διαφορετικό από το πρόγραμμα βοήθειας που είχε προσφερθεί στα οικονομικά και βιομηχανικά αναπτυγμένα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Βλ. D. Ekbladh, *The Great American Mission: Modernization and the Construction of an American World Order* (Princeton: Princeton University Press, 2010), σσ. 92-93, 95-97, 123-132, 208-209.

⁸ N. Mills, *Winning the Peace: The Marshall Plan and America's Coming of Age as a Superpower* (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2008), σ. 17. Βλ. επίσης, F.S. Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War* (London: Granta, 1999), σ. 24.

Ευρώπης περνούσε μέσω της καταναλωτικής αφθονίας στην οικονομική σταθερότητα και την ανάπτυξη και, μέσω αυτών, στην κατίσχυση του φιλελεύθερου δημοκρατικού καπιταλισμού. Η απώτατη επιδίωξη ήταν η νίκη εναντίον του ιδεολογικού αντιπάλου, όπως σημείωνε ο Hoffman:

Η σημερινή πάλη ανάμεσα στην ελευθερία και τον δεσποτισμό είναι μια πάλη ανάμεσα στην αμερικανική γραμμή παραγωγής και τη γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος.⁹

Η υψηλή στρατηγική των ΗΠΑ για τη μεταπολεμική περίοδο απαιτούσε όχι μόνο την ανάσχεση του κομμουνισμού, αλλά και τη λήψη ενεργών μέτρων για το «άνοιγμα» του κόσμου πολιτικά, πολιτισμικά και οικονομικά. Οι δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες, από την άλλη πλευρά, χρειάζονταν την αμερικανική βοήθεια για την ανοικοδόμησή τους, η οποία όμως θα είχε σαφή πολιτικό τελικό στόχο — τον περιορισμό της κομμουνιστικής επιρροής σε ολόκληρη, σύμφωνα με τους αρχικούς σχεδιασμούς, την Ευρώπη.

Όπως ορθώς έχει επισημανθεί, εάν ο Καλός Σαμαρείτης είχε μόνο καλές προθέσεις, δεν θα τον θυμόταν κανείς· τον θυμούνται διότι είχε και χρήματα. Η συνολική αμερικανική οικονομική βοήθεια στη Δυτική Ευρώπη από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου έως το 1952 ανήλθε σε 21,7 δισεκατομμύρια δολάρια, εκ των οποίων τα 13 δισ. (περισσότερα από 90 δισ. σε δολάρια του 2008) δόθηκαν υπό την ομπρέλα του Σχεδίου Μάρσαλ· τα υπόλοιπα είχαν δοθεί από το 1945 έως το 1947 ως αμερικανική χρηματοδότηση διάφορων προγραμμάτων περίθαλψης και βοήθειας, ενώ κατά τη διάρκεια του πολέμου οι ΗΠΑ είχαν χορηγήσει πολεμική βοήθεια στους συμμάχους τους ύψους 31 δισ. δολαρίων. Μετά το τέλος του πολέμου και έως το 1950, οι ιδιωτικές αμερικανικές επενδύσεις στη Δυτική Ευρώπη ανήλθαν σε δύο δισ. δολάρια, ποσό που ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των παραμονών της Μεγάλης Ύφεσης του 1929. Οι αριθμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί των ρυθμών ανάπτυξης της αμερικανικής οικονομίας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Από 88,6 δισ. δολάρια το 1939, το ΑΕΠ των ΗΠΑ είχε αυξηθεί το 1945 σε 135 δισ., ήταν δηλαδή τριπλάσιο του σοβιετικού ΑΕΠ και υπερπενταπλάσιο του βρετανικού· την ίδια χρονιά, η αξία των παγκόσμιων αποθεμάτων χρυσού ανερχόταν σε 33 δισ. δολάρια, εκ των οποίων τα 20 δισ. ήταν τα αμερικανικά αποθέματα· επίσης, το 1945 οι ΗΠΑ παρήγαγαν τα μισά αγαθά της παγκόσμιας οικονομίας, διέθεταν το 1/3 του παγκόσμιου εξαγωγικού εμπορίου και τα 3/4 των παγκόσμιων επενδύσεων. Τέλος, εκτός από τις πιστώσεις, τις ιδιωτικές επενδύσεις και το θησαυροφυλάκιό τους, οι ΗΠΑ άνοιξαν και την τεράστια αγορά τους

⁹ P.G. Hoffman, *Peace Can Be Won*, ό.π., σ. 26.

στις ευρωπαϊκές εισαγωγές, καθώς η ανοικοδόμηση των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών απαιτούσε και υψηλούς δείκτες εξωτερικού εμπορίου. Ως προς τις γενικές στρατηγικές κατευθύνσεις, οι όροι που τέθηκαν στους Δυτικοευρωπαίους από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού αφορούσαν τον αποκλεισμό των κομμουνιστών από τα κυβερνητικά σχήματα, αλλά και τη διάθεση εκ μέρους των Δυτικοευρωπαίων του 70% των αμερικανικών πιστώσεων για την αγορά αμερικανικών προϊόντων.¹⁰

Με αυτές τις προθέσεις και τα μέσα, η προσπάθεια διαιώνισης της ευημερίας και της ασφάλειας των ΗΠΑ στηρίχθηκε στη διαμόρφωση και διαχείριση από τους Αμερικανούς μιας νέας οικονομικής τάξης. Ως θεμελιώδες συστατικό στοιχείο αυτής της προσπάθειας, το Σχέδιο Μάρσαλ είχε οικονομικά αμυντικούς και πολιτικά επιθετικούς στόχους, καθώς συνιστούσε προσπάθεια συσχετισμού της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας με την αλλαγή των ευρωπαϊκών θεσμών και πρακτικών, αλλά ταυτόχρονα και απόπειρα αναδίπλωσης της κομμουνιστικής επιρροής στις χώρες της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Με την καταστολή της αντιπολίτευσης στην Ανατολική Ευρώπη και την επιβολή ασφυκτικού ελέγχου, αυτό ήταν το ενδεχόμενο που προσπάθησε να αποτρέψει ο Στάλιν τον χειμώνα του 1947-1948. Για τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μολονότι το Σχέδιο Μάρσαλ έδωσε στις ΗΠΑ τεράστια επιρροή στην εσωτερική ισορροπία πολιτικής ισχύος, οι Αμερικανοί κινήθηκαν στο πλαίσιο που έθεταν οι ευρωπαϊκές παραδόσεις, ενώ όλες οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες—με εξαίρεση την Ελλάδα—έδειξαν ότι διέθεταν σημαντικά περιθώρια συμβολής στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής διεθνούς κοινωνικής και οικονομικής τάξης.¹¹

Η αμερικανική οικονομική βοήθεια διά του Σχεδίου Μάρσαλ διάβρωσε τις

¹⁰ P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (London: Fontana Press, 1989), σσ. 460-461· M.P. Leffler, «The Emergence of an American Grand Strategy, 1945-1952», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *The Cambridge History of the Cold War [CHCW]*, vol. I, *Origins* (1945-1962) (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), σ. 67· D. Sylvan και S. Majeski, *US Foreign Policy in Perspective: Clients, Enemies and Empire* (London: Routledge, 2009), σσ. 62-63· A. Dobson και S. Marsh, *US Foreign Policy Since 1945*, 2nd edition (London: Routledge, 2006), σσ. 55-56· D. White, *The American Century: The Rise and Decline of the United States as a World Power* (New Haven: Yale University Press, 1996), σ. 204· M.H. Hunt, *The American Ascendancy: How the United States Gained and Wielded Global Dominance* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007), σσ. 166-167.

¹¹ M. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (New York: Cambridge University Press, 1987), σσ. 54-87, 135-188, 189-292· C. Maier, *Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006), σσ. 154-181, 192-228· M.H. Hunt, *The American Ascendancy*, ό.π., σσ. 165-172· M. Leffler, *For the Soul of Mankind: The United*

παρυφές και όχι τον πυρήνα της εθνικής ανεξαρτησίας των παραληπτών, καθώς οι ίδιοι οι Δυτικοευρωπαίοι ήταν «έτοιμοι να κυριαρχηθούν — αλλά με τους δικούς τους όρους!»¹² Στην Ιταλία, για παράδειγμα, όπου μετά τις εκλογές του Απριλίου 1948 εδραιώθηκε η κυριαρχία του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, οι Αμερικανοί διαχειριστές του Σχεδίου Μάρσαλ θεωρούσαν σημαντικότερο πρόβλημα την ανεργία, ενώ οι χριστιανοδημοκράτες τον πληθωρισμό. Στο τέλος ήταν οι Αμερικανοί που ενέδωσαν στις επώδυνες αντιπληθωριστικές πολιτικές των χριστιανοδημοκρατών, με συνέπεια τη διατήρηση της υψηλής ανεργίας και τη στασιμότητα των μισθών και των ημερομισθίων. Στην Τουρκία, από τη άλλη πλευρά, οι Αμερικανοί διοχέτευσαν τη βοήθεια κυρίως στον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και την εκμετάλλευση πρώτων υλών και πολύ λιγότερο στη βιομηχανική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα τις διαμαρτυρίες ορισμένων Τούρκων ότι η μεταχείριση αυτή άρμοζε σε οικονομική αποικία της Δύσης.¹³

Οι Σοβιετικοί είχαν διακρίνει μια ενδεχόμενη τροπή των πραγμάτων ήδη από το φθινόπωρο του 1946. Έπειτα από εντολή του υπουργού Εξωτερικών Βιατσεσλάβ Μ. Μολότωφ, στις 27 Σεπτεμβρίου 1946 ο πρέσβης στην Ουάσινγκτον Νικολάι Νοβίκωφ έστειλε στη Μόσχα ένα εκτενές τηλεγράφημα με θέμα την αμερικανική εξωτερική πολιτική στη μεταπολεμική περίοδο. Βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής αυτής, κατά τον πρέσβη, ήταν «η επιδίωξη παγκόσμιας κυριαρχίας».¹⁴ Οι οικονομικές καταστροφές που είχε επιφέρει ο πόλεμος δεν ήταν δυνατό να ξεπεραστούν σε σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς όλες οι χώρες της Ευρώπης και της Ασίας αντιμετώπιζαν μια «κολοσιαία ανάγκη» για καταναλωτικά αγαθά και βιομηχανικό και συγκοινωνιακό εξοπλισμό. Η κατάσταση αυτή έδινε στο αμερικανικό μονοπωλιακό κεφάλαιο

ευκαιρίες για τεράστιες αποστολές αγαθών και εισαγωγή κεφαλαίου σε αυτές τις χώρες — μια κατάσταση που θα του επέτρεπε να διεισδύσει στις εθνικές οικονομίες

States, the Soviet Union and the Cold War (New York: Hill and Wang, 2007), σσ. 75-79. Βλ. επίσης τις συμβολές του Χρήστου Χατζηωσήφ και του Ευάνθη Χατζηβασιλείου στον ανά χειράς τόμο.

¹² M.H. Hunt, *The American Ascendancy*, ό.π., σ. 169· A.S. Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, 2nd edition (London: Routledge, 2000), σσ. 2-5, 132-135, 155, 359-361, 383-384· G. Lundestad, *The United States and Western Europe Since 1945* (Oxford: Oxford University Press, 2003), σσ. 27-62.

¹³ Βλ. Ch. Esposito, *America's Feeble Weapon: Funding the Marshall Plan in France and Italy, 1948-1950* (Westport, CT: Greenwood Press, 1994), και τη συμβολή της ίδιας στον ανά χειράς τόμο. Για την Τουρκία, βλ. B. Machado, *In Search of a Usable Past: The Marshall Plan and Postwar Reconstruction Today* (Lexington, VA: George C. Marshall Foundation / The Sheridan Press, 2007), σσ. 86-96.

¹⁴ Με πλάγια στοιχεία οι λέξεις και φράσεις που υπογράμμισε ο Β.Μ. Μολότωφ.

τους. Μια τέτοια εξέλιξη θα σήμαινε τη σοβαρή ενίσχυση της οικονομικής θέσης των Ηνωμένων Πολιτειών σε ολόκληρο τον κόσμο και θα ήταν ένα δῆμα για την παγκόσμια κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών.

Από την άλλη πλευρά, παρά τις τεράστιες καταστροφές και απώλειες που είχε υποστεί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, στη μεταπολεμική περίοδο η Σοβιετική Ένωση εξακολουθούσε να παραμένει ανεξάρτητη από τον υπόλοιπο κόσμο και να ανοικοδομεί την εθνική οικονομία της με τους δικούς της πόρους. Ταυτόχρονα, εξαιτίας της νίκης των σοβιετικών όπλων κατά της Γερμανίας και της παρουσίας του Κόκκινου Στρατού σε πρώην εχθρικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες έτσι δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον για επιθέσεις εναντίον της, «η διεθνής θέση της Σοβιετικής Ένωσης είναι τώρα ισχυρότερη από ό,τι ήταν στην προπολεμική περίοδο». Κατά τον Νοβίκωφ, το αυξημένο βάρος της Σοβιετικής Ένωσης στις διεθνείς υποθέσεις, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, και η ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική της είχαν αυξήσει την πολιτική επιρροή της Μόσχας, γεγονός που οι Αμερικανοί θεωρούσαν εμπόδιο στην επεκτατική πολιτική τους. Για τον λόγο αυτό, οι ΗΠΑ επιζήτούσαν τον περιορισμό ή ακόμη και την εξάλειψη της σοβιετικής επιρροής στην Ανατολική Ευρώπη μέσω της υποστήριξης «αντιδραστικών δυνάμεων»,

με σκοπό τη δημιουργία εμποδίων στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των χωρών αυτών. Με τον τρόπο αυτό [οι ΗΠΑ] επιχειρούν επίσης να εξασφαλίσουν θέσεις για τη διείσδυση του αμερικανικού κεφαλαίου στις οικονομίες τους. Η πολιτική αυτή στοχεύει στην εξασθένιση και την ανατροπή των δημοκρατικών κυβερνήσεων που βρίσκονται στην εξουσία, οι οποίες διάκινται φιλικά προς τη Σοβιετική Ένωση, και στην αντικατάστασή τους στο μέλλον με νέες κυβερνήσεις που πειθήνια θα εκτελούσαν μια πολιτική που θα υπαγόρευαν οι Ηνωμένες Πολιτείες.

Κατά τον Νοβίκωφ, ένα βασικό όπλο που χρησιμοποιούσαν οι ΗΠΑ για την αποδυνάμωση του διεθνούς ρόλου της Σοβιετικής Ένωσης στον μεταπολεμικό κόσμο ήταν «η πολιτική έναντι της Γερμανίας», όπου οι Αμερικανοί «λάμβαναν μέτρα για την ενίσχυση των αντιδραστικών δυνάμεων με σκοπό να εμποδίσουν τη δημοκρατική ανασυγκρότηση». Σε συνδυασμό με τις ανάλογες αμερικανικές προσπάθειες ανασυγκρότησης της Ιαπωνίας, ο πρέσβης προειδοποίησε τη Μόσχα ότι δυνητικά οι δύο μεγάλοι ηττημένοι του Β' Παγκοσμίου πολέμου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε ενδεχόμενο νέο πόλεμο κατά της Σοβιετικής Ένωσης.¹⁵

¹⁵ N. Novikov (Ουάσινγκτον) προς Μόσχα: «Η εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ στη μεταπολεμική περίοδο» (27 Σεπτεμβρίου 1946), Cold War International History Project [CWIHP],

Το τηλεγράφημα του πρέσβη απηχούσε τις απόψεις του σοβιετικού Ύπουργείου Εξωτερικών. Στις Αναμνήσεις του, οι οποίες δημοσιεύτηκαν στη Μόσχα το 1989, ο Νοβίκωφ τόνισε ότι ο Μολότωφ υπήρξε στην πραγματικότητα ο ανώνυμος από κοινού συντάκτης του.¹⁶ Το τηλεγράφημα σκιαγραφεί τις αντιθέσεις και τις αμφισημίες της σοβιετικής πρόσληψης της διεθνούς κατάστασης: οι επιτυχίες της Σοβιετικής Ένωσης τα τελευταία χρόνια και η νίκη της στον πόλεμο κατά της Γερμανίας δεν είχαν μειώσει τους κινδύνους για την ασφάλεια του σοβιετικού κράτους· τα δυτικά σύνορα είχαν ενισχυθεί, αλλά η ναυτική και αεροπορική ισχύς των ΗΠΑ εξακολουθούσε να απειλεί τη Σοβιετική Ένωση από τις ολόενα επεκτεινόμενες αμερικανικές βάσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Βορειοανατολική Ασία· τέλος, η Σοβιετική Ένωση μπορούσε να παραμείνει οικονομικά ανεξάρτητη, αλλά το ίδιο δεν ίσχυε για τις οικονομίες των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών, οι οποίες ήταν ευάλωτες στη διείσδυση του αμερικανικού κεφαλαίου.¹⁷

Όμως το φθινόπωρο του 1946 ο Στάλιν δήλωνε ικανοποιημένος από τη διεθνή κατάσταση και δεν έβλεπε λόγο να υιοθετήσει τις απόψεις του Νοβίκωφ και του Μολότωφ. Στις αρχές Σεπτεμβρίου ο Σοβιετικός ηγέτης απέκλειε την πιθανότητα ενός νέου πολέμου στο άμεσο μέλλον και, κρίνοντας τις εξελίξεις «όχι με βάση τη μορφή αλλά το περιεχόμενο όσων συμβαίνουν», εκτιμούσε «με ασφάλεια ότι από τη σκοπιά μας όλα είναι εν τάξει». Ύπερεκτιμώντας, μάλιστα, τις υπαρκτές διαφορές μεταξύ της Βρετανίας και των ΗΠΑ, ο Στάλιν ανέμενε ρήξη μεταξύ των δύο ισχυρότερων δυτικών δυνάμεων, καθώς θεωρούσε ότι το βρετανικό Εργατικό Κόμμα είχε υποσχεθεί τόσο μεγάλες δόσεις σοσιαλισμού στη βρετανική εργατική τάξη, ώστε να μην μπορεί τώρα ως κυβέρνηση να υπαναχωρήσει.¹⁸

Ακόμη και τον Μάρτιο του 1947 η Μόσχα εξακολουθούσε να επιμένει στην

<http://cwihp.si.edu>. Βλ. επίσης, R. Levering, V.O. Pechatnov, V. Botzenhart-Viehe και C. Earl Edmondson, *Debating the Origins of the Cold War: American and Russian Perspectives* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001), σσ. 160-164, αρ. εγγρ. 3· K. Jensen (επιμ.), *Origins of the Cold War: The Novikov, Kennan, and Roberts «Long Telegrams» of 1946*, revised edition (Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1993), σσ. 3-16· J.M. Hanhimäki και O.A. Westad (επιμ.), *The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts* (Oxford: Oxford University Press, 2003), σσ. 111-114, αρ. εγγρ. 4.2.

¹⁶ D. Engerman, «Ideology and the Origins of the Cold War, 1917-1962», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, ό.π., vol. I, σ. 35· V.L. Mal'kov, «Commentary», στο K. Jensen (επιμ.), *Origins of the Cold War*, ό.π., σσ. 75-76.

¹⁷ M. Leffler, «Commentary», στο K. Jensen (επιμ.), *Origins of the Cold War*, ό.π., σ. 86.

¹⁸ I. Banac (επιμ.), *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949* (New Haven: Yale University Press, 2003), σ. 415 (4 Σεπτεμβρίου 1946)· έμφαση στο πρωτότυπο.

προοπτική συνύπαρξης και συνεργασίας με τη Δύση, γι' αυτό και η αντίδρασή της στην εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν υπήρξε υποτονική. Η στάση της άλλαξε τον Ιούνιο, μετά την εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο αποτέλεσε το κομβικό σημείο για τη σοβιετική εξωτερική πολιτική. Τότε η Σοβιετική Ένωση συσχέτισε το Σχέδιο Μάρσαλ με το Δόγμα Τρούμαν ως δύο συστατικά ενός εγχειρήματος για τη δημιουργία αντισοβιετικού συνασπισμού στην Ευρώπη. Ο Στάλιν θεώρησε ότι στόχος του εγχειρήματος ήταν να προωθήσει την αμερικανική ισχύ στην περιφέρεια της Σοβιετικής Ένωσης και να θέσει τις ευρωπαϊκές χώρες υπό τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο των ΗΠΑ. Η απόρριψη της συμμετοχής της Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στο πρόγραμμα της αμερικανικής βοήθειας ακολούθησε την επιβεβαίωση των ανησυχιών του Κρεμλίνου κατά τη συνάντηση των υπουργών Εξωτερικών της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Σοβιετικής Ένωσης στο Παρίσι στα τέλη Ιουνίου και αρχές Ιουλίου 1947.¹⁹

Ως το βασικό εργαλείο της αμερικανικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση της ιδεολογικής και γεωπολιτικής σύγκρουσης που είχε ήδη αρχίσει να διαγράφεται, το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν η πιο σημαντική επιλογή που επικύρωσε τη διαίρεση της Ευρώπης, η οποία όμως ήδη υπήρχε ως ενδεχόμενο. Η δυσκολία στάθμισης των ισορροπιών και των προοπτικών της Ανατολικής Ευρώπης διαφαίνεται στον ισχυρισμό ενός μέρους της ιστοριογραφίας ότι η αμερικανική πρωτοβουλία του Ιουνίου 1947 εμφανίστηκε πολύ αργά, εφόσον ο σοβιετικός έλεγχος της Ανατολικής Ευρώπης ήταν ήδη εξαιρετικά σφιχτός· ο Στάλιν, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, απέρριψε το Σχέδιο Μάρσαλ φοβούμενος τη διείσδυση της δυτικής επιρροής στη σοβιετική σφαίρα, όμως πιθανότατα είχε ήδη προαποφασίσει το μέλλον της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.²⁰ Υπό

¹⁹ Βλ. τις συμβολές της Ιωάννας Παπαθανασίου και της Άννας Μαχαιρά στον ανά χείρας τόμο, καθώς και: S. Parrish, «The Marshall Plan, Soviet-American Relations, and the Division of Europe», στο N. Naimark και L. Gibianskii (επιμ.), *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Westport, CT: Westview Press, 1997), σσ. 269-290· G. Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven: Yale University Press, 2006), σσ. 296-320· V.M. Zubok και K. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), σσ. 50-51, 54, 74, 104-108.

²⁰ Πρόβλ. V.O. Pechatnov, «The Soviet Union and the World, 1944-1953», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, ό.π., vol. I, σσ. 90-111 (ιδίως 100-104)· N. Naimark, «The Sovietization of Eastern Europe, 1944-1953», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, ό.π., vol. I, σσ. 175-197 (ιδίως 175-183, 195-197)· C. Maier, «The Marshall Plan and the Division of Europe», *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 1 (Winter 2005), σσ. 168-174 (ιδίως σσ. 168, 173)· L. Borhi, «Was American Diplomacy Really Tragic?», *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 1 (Winter 2005), σσ. 159-167 (ιδίως σσ.

αυτή την οπτική, το Σχέδιο Μάρσαλ δεν πιστώνεται την έναρξη του «Ψυχρού Πολέμου», αλλά αντιπροσωπεύει «ένα σημείο μη επιστροφής» στις σχέσεις της Δύσης με τη Σοβιετική Ένωση, το οποίο επικύρωσε τη διαίρεση της Ευρώπης.²¹

II

Μια από τις θεμελιώδεις ιστοριογραφικές αναζητήσεις για το Σχέδιο Μάρσαλ εντάσσει την αμερικανική πρωτοβουλία στη συνολική αμερικανική εξωτερική πολιτική και αναζητεί τους μακροπρόθεσμους ιδεολογικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες που ήδη πριν από το 1947 είχαν συγκροτήσει μια διακριτή παράδοση στη διαμόρφωση, επεξεργασία και άσκηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Σε ένα από τα γνωστότερα έργα της σύγχρονης αμερικανικής ιστοριογραφίας, ο Michael Hogan ενέγραψε το Σχέδιο Μάρσαλ στην προσπάθεια αναζήτησης από τις ΗΠΑ μιας νέας εσωτερικής και διεθνούς οικονομικής τάξης κατά τον 20ό αιώνα, εντάσσοντας τις τρεις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε ένα ενιαίο ερμηνευτικό πλαίσιο. Υπό την οπτική των τριών αυτών δεκαετιών και όχι υπό εκείνη του μεταγενέστερου «Ψυχρού Πολέμου», το Σχέδιο Μάρσαλ μπορεί να θεωρηθεί η λογική επέκταση και απόληξη εξελίξεων στην αμερικανική εσωτερική και εξωτερική πολιτική, οι

166-167)· S. Patrick, *The Best Laid Plans: The Origins of American Multilateralism and the Dawn of the Cold War* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2009), σσ. 234-240.

²¹ W. Hitchcock, «The Marshall Plan and the Creation of the West», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, ό.π., vol. I, σσ. 167-168. Σε άλλη μελέτη υποστηρίζω ότι η επικύρωση της διαίρεσης της Ευρώπης, τουλάχιστον από πλευράς της Μόσχας, δεν έγινε παρά μόνο τον Μάιο του 1955, με τη σχεδόν ταυτόχρονη ένταξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ) στο NATO και την ίδρυση του Συμφώνου της Βαρσοβίας· είχαν προηγηθεί η αμερικανική πρόταση για τον εξοπλισμό της ΟΔΓ και την ένταξή της στο NATO (Σεπτέμβριος 1950), οι προτάσεις του Στάλιν για την ενοποίηση των δύο γερμανικών κρατών (Μάρτιος-Απρίλιος 1952), οι εξαιρετικά επιζήμιες για τον ίδιο προτάσεις του Λαβρέντι Μπέρια για το γερμανικό ζήτημα (Μάιος-Ιούνιος 1953), η απόρριψη του αιτήματος της Σοβιετικής Ένωσης να ενταχθεί και αυτή στο NATO (Μάρτιος-Απρίλιος 1954), η άρνηση της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης να επικυρώσει τη συνθήκη για τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας (Αύγουστος 1954) και η αποδοχή από τους Δυτικοευρωπαίους της αμερικανικής πρότασης για τον επανεξοπλισμό και την ένταξη της ΟΔΓ στο NATO (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1954). Βλ. Θ.Δ. Σφήκας, «Η συγκρότηση του μεταπολεμικού κόσμου: οι πολλαπλές γραφές και αναγνώσεις της δεκαετίας 1945-1955», υπό δημοσίευση σε τιμητικό τόμο για τον Γιάννη Γιαννουλόπουλο, σε επιμέλεια της Δέσποινας Παπαδημητρίου και του Σεραφεύμ Σεφεριάδη (εκδόσεις Ασίνη, 2011).

οποίες ανιχνεύονται στην πρώτη προσπάθεια των ΗΠΑ να ανοικοδομήσουν μια κατεστραμμένη από τον πόλεμο Ευρώπη μετά το 1918. Κατά τον Hogan, η επιτυχία των σχεδιαστών του Σχεδίου Μάρσαλ, σε αντίθεση με την αποτυχία αντιμετώπισης της ίδιας πρόκλησης από τους ρεπουμπλικανούς προκατόχους τους, προήλθε από νέες πολιτικές που σχετίζονταν με το New Deal²² και εν συνεχεία με τον «Ψυχρό Πόλεμο». Ωστόσο, οι νεωτερισμοί του New Deal, και ιδίως εκείνοι της δεκαετίας του 1940, δεν αναιρούν τη διαπίστωση ότι υπήρξαν γραμμές συνέχειας που συνέδεαν τις δύο γενεές και τις δύο μεταπολεμικές περιόδους ως μέρος μιας αμερικανικής προσπάθειας για την ανακατασκευή του Παλαιού Κόσμου κατ' εικόνα του Νέου. Οι σχεδιαστές του Σχεδίου Μάρσαλ, όπως και οι ρεπουμπλικανοί πριν από αυτούς, προσπάθησαν να μετατρέψουν τα πολιτικά προβλήματα σε τεχνικά που θα μπορούσαν να επιλυθούν όταν οι παλαιές ευρωπαϊκές συνήθειες αντικαθίσταντο από τις αμερικανικές μεθόδους επιστημονικού μάνατζμεντ και εταιρικής-κορπορατιστικής συνεργασίας.²³

Μια δεύτερη ιστοριογραφική τάση διαφοροποιήθηκε από τις προτάσεις του Hogan και αμφισβήτησε κατά πόσον το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν απαραίτητο για την ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης, ανοίγοντας μια συζήτηση σε αντιπαράθεση με την επίσημη αμερικανική πολιτική θέση ότι το Σχέδιο Μάρσαλ «είχε “σώσει” την Ευρώπη». Όπως σημείωσε ο Alan Milward, «κάτω από τον δημόσιο κομορμισμό» που χαρακτήριζε τις επετειακές και άλλες εκδηλώσεις για τα σαράντα χρόνια του Σχεδίου Μάρσαλ το 1987, «η συζήτηση είχε ήδη αρχίσει για το κατά πόσον η επίσημη γραμμή ήταν σωστή και από τι είχε “σωθεί” η Ευρώπη, αν είχε σωθεί από κάτι».²⁴ Κατά τον Milward, η υποτιθέμενη οικονομική κρίση της Ευρώπης το καλοκαίρι του 1947 ήταν εν πολλοίς ανύπαρκτη, εκτός από το έλλειμμα συναλλάγματος και τα ελλειμ-

²² Με τον όρο αυτό δηλώνεται η ευρεία δέσμη πολιτικών που υιοθέτησε η κυβέρνηση του Δημοκρατικού προέδρου Φραγκλίνου Ρούζβελτ στις ΗΠΑ το 1933-1936 για την έξοδο από τη Μεγάλη Ύφεση. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν την ανακούφιση των ανέργων και των αγροτών, τη μεταρρύθμιση του επιχειρηματικού και χρηματοπιστωτικού τομέα και την ανάκαμψη της αμερικανικής οικονομίας. Η έξοδος από την ύφεση, ωστόσο, επιτεύχθηκε χάρη στην αύξηση της παραγωγής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, ενώ μόλις το 1943 η ανεργία στις ΗΠΑ μειώθηκε σε επίπεδα χαμηλότερα του 1929· βλ. E. Rauchway, *The Great Depression and the New Deal* (Oxford: Oxford University Press, 2008), σσ. 5, 105-125, 126, 127. Κατά τον Rauchway (σ. 4), μια ακριβέστερη κατηγοριοποίηση των πολιτικών του New Deal θα διέκρινε μεταξύ εκείνων που φαίνονταν να είχαν επιτυχία στην αντιμετώπιση της κρίσης· σε εκείνες που απέτυχαν· και σε εκείνες που σχεδιάστηκαν για την αντιμετώπιση όχι της κρίσης της δεκαετίας του 1930, αλλά εκείνων που ακόμη βρίσκονταν στο μέλλον.

²³ M. Hogan, *The Marshall Plan*, ό.π., σσ. 2, 18-19.

²⁴ A.S. Milward, «Was the Marshall Plan Necessary?», *Diplomatic History*, vol. 13, no. 2 (April 1989), σ. 237.

ματικά ισοζύγια πληρωμών που αντιμετώπιζαν ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες — κυρίως η Ιταλία, η Ολλανδία και η Βρετανία· και πάλι, όμως, τα προβλήματα αυτά είχε προκαλέσει η έκρηξη της ευρωπαϊκής παραγωγής και των επενδύσεων. Κατά τον Milward, το Σχέδιο Μάρσαλ δεν ήταν απαραίτητο για την οικονομική ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης, η οποία «θα ήταν σχεδόν η ίδια και χωρίς αυτό». Σε ορισμένες χώρες, όπως η Γαλλία, η Ολλανδία και η Δυτική Γερμανία/ΟΔΓ, οι κοινωνικές συνθήκες θα ήταν δυσχερέστερες, ενώ στη Γαλλία και την Ολλανδία η αύξηση του εθνικού εισοδήματος θα γινόταν με βραδύτερους ρυθμούς· όμως για καμία χώρα δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι θα άλλαζαν οι στόχοι της οικονομικής πολιτικής ή ότι θα κατέρρεαν οι πολιτικές αρχηγεσίες και οι κυβερνητικοί συνασπισμοί που τις στήριζαν. Εντέλει, η συμβολή του Σχεδίου Μάρσαλ συνίστατο στη διατήρηση ενός εξαιρετικά υψηλού ρυθμού επενδύσεων που υπήρχε ήδη από διετίας, μέσω της παροχής δολαρίων για την απρόσκοπτη εισαγωγή πρώτων υλών και κεφαλαιουχικών αγαθών από τη ζώνη του δολαρίου· και αυτό, κατά τον Milward, απέιχε μακράν από τη «σωτηρία» της Ευρώπης από την οικονομική κατάρρευση.²⁵

Πράγματι, η αμερικανική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ δεν ήταν απαραίτητη για την ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ως τα τέλη του 1947 η Βρετανία και η Γαλλία είχαν ανακτήσει και ξεπεράσει τους προπολεμικούς δείκτες βιομηχανικής παραγωγής, και το ίδιο ίσχυε στα τέλη του 1948 για την Ιταλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία. Συνολικά, ως τα μέσα του 1948 τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη είχαν ανακτήσει τους δείκτες βιομηχανικής παραγωγής του 1938-1939, ενώ η βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ δεν άρχισε να ρέει προς τους παραλήπτες παρά μόνο τον Μάιο-Ιούνιο του 1948. Επίσης, η αμερικανική βοήθεια δεν αντιπροσώπευε παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό του ΑΕΠ των παραληπτών — ενδεικτικά, κατά τον πρώτο χρόνο της ροής της (Ιούλιος 1948 - Ιούνιος 1949), ανήλθε στο 2,4% του ΑΕΠ της Βρετανίας, στο 6,5% του ΑΕΠ της Γαλλίας, στο 5,3% του ΑΕΠ της Ιταλίας, στο 14% του ΑΕΠ της Αυστρίας αλλά μόλις στο 2,9% του ΑΕΠ της Δυτικής Γερμανίας/ΟΔΓ. Η συμβολή της αμερικανικής βοήθειας έγκειτο στη θεραπεία του ελλείμματος δολαρίων που αντιμετώπιζαν οι Δυτικοευρωπαίοι το 1947, και το οποίο οφειλόταν ακριβώς στην αύξηση της παραγωγής: η επίτευξή της απαιτούσε προϊόντα και πρώτες ύλες, για την πληρωμή των οποίων οι Δυτικοευρωπαίοι δεν

²⁵ Ο.π., σσ. 237-238, 252. Βλ. επίσης, A.S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951* (London: Methuen, 1984), σσ. 1-42, 69-95, 356-385· του ιδίου, «Europe and the Marshall Plan: 50 Years On», στο J. Agnew και J.N. Entrikin (επιμ.), *The Marshall Plan Today: Model and Metaphor* (London: Routledge, 2004), σσ. 58-81.

διέθεταν τα απαραίτητα δολάρια. Το Σχέδιο Μάρσαλ κάλυψε αυτό το έλλειμμα και επέτρεψε στους Δυτικοευρωπαίους να εξακολουθήσουν τα προγράμματα βιομηχανικής ανάπτυξης και επενδύσεων στη βαριά βιομηχανία και ταυτόχρονα να εδραιώσουν ένα δαπανηρό αλλά πολιτικά αναγκαίο κράτος πρόνοιας. Με τον τρόπο αυτό, τα δυτικοευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα που διαχειρίστηκαν την αμερικανική βοήθεια —συντηρητικοί, κεντροδεξιοί, χριστιανοδημοκράτες, αλλά και ορισμένοι σοσιαλιστές σύμμαχοί τους— απέκτησαν νομιμοποίηση και αξιοπιστία, που ανταμείφθηκε εκλογικά από τους ψηφοφόρους.²⁶

Υπό αυτή την οπτική, η σημασία του Σχεδίου Μάρσαλ δεν εντοπίζεται τόσο στην οικονομική συμβολή του στην ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης, αλλά στους όρους που έθεσαν οι Αμερικανοί για τη διάθεση πιστώσεων, επιχορηγήσεων, εφοδίων και προμηθειών και, περισσότερο μακροπρόθεσμα, στη δημιουργία μιας «ευρω-ατλαντικής», «δυτικής» κοινότητας. Σε συνεργασία με Δυτικοευρωπαίους ομοϊδεάτες, Αμερικανοί σχεδιαστές, αξιωματούχοι και επιχειρηματίες προσπάθησαν να αποτρέψουν τις πολιτικές αρχηγεσίες από τον πειραματισμό με τον κρατικό παρεμβατισμό, τον κεντρικό σχεδιασμό και τις κλειστές οικονομίες. Στόχος τους ήταν, από τη μια πλευρά, η δημιουργία μιας ανοικτής ζώνης ελεύθερου εμπορίου στη Δυτική Ευρώπη, η οποία θα επιτελούσε ζωτική λειτουργία στην υπό αμερικανικό έλεγχο παγκόσμια οικονομία· και από την άλλη, όχι η μεταφορά στην Ευρώπη του υψηλού βιοτικού επιπέδου των Αμερικανών, αλλά η μεταφορά πρακτικών, τεχνογνωσίας και τεχνολογίας για την εξασφάλιση «λίγο μεγαλύτερης ευημερίας» από όση απολάμβαναν έως τότε οι Δυτικοευρωπαίοι.²⁷ Μακροπρόθεσμα, το Σχέδιο Μάρσαλ αποτέλεσε το πρώτο στάδιο για τη δημιουργία μιας «κοινότητας ιδεών, οικονομικών σχέσεων και δεσμών ασφάλειας μεταξύ της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών που είναι γνωστή ως απλώς “η Δύση”», με θεμελιώδεις αξίες την οικονομική ανάπτυξη, την ασφάλεια, τα υψηλό βιοτικό επίπεδο και τη μαζική κατανάλωση.²⁸

Μια τρίτη προσέγγιση εστιάζει στη μελέτη ειδικών περιπτώσεων που αφορούν την αποδοχή και εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ σε μεμονωμένες χώρες ή σε ένα συγκριτικό πλαίσιο. Στην περίπτωση της Ιταλίας και της Γαλλίας, π.χ., όπως έχει δείξει η Chiarella Esposito, οι Αμερικανοί αντιμετώπισαν ση-

²⁶ W. Hitchcock, «The Marshall Plan and the Creation of the West», *ό.π.*, σσ. 154, 159-160, 165-166· A.S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe*, *ό.π.*, σ. 54. Βλ. επίσης τη συμβολή του Ευάνθη Χατζηθασιλείου στον ανά χείρας τόμο.

²⁷ V. De Grazia, *Irresistible Empire: America's Advance Through 20th-Century Europe*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005), σσ. 345-346, 349.

²⁸ W. Hitchcock, «The Marshall Plan and the Creation of the West», *ό.π.*, σσ. 154, 173. Βλ. επίσης τη συμβολή του Ευάνθη Χατζηθασιλείου στον ανά χείρας τόμο.

μαντικές προκλήσεις και περιπλοκές στην εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ, αλλά οι προκλήσεις αυτές δεν ήταν οι ίδιες σε κάθε χώρα. Υπό το βάρος του φασιστικού παρελθόντος της και ηττημένη στον πόλεμο, η Ιταλία δεν υιοθέτησε φιλόδοξα σχέδια ανασυγκρότησης, αλλά προσπάθησε να ανακτήσει την ασφάλειά της και τον σεβασμό των νικητών του πολέμου μέσω μιας συμβατικής και παραδοσιακής ανασυγκρότησης προσανατολισμένης και καθοδηγούμενης από τις αγορές. Αντιθέτως, στη Γαλλία υπήρχε προδιάθεση για ένα πρόγραμμα φιλόδοξου οικονομικού εκσυγχρονισμού με στόχο να καταστήσει τη χώρα ικανή να ανταγωνιστεί οικονομικά μια (Δυτική) Γερμανία που θα επανέκαμπε. Εντούτοις, και στις δύο χώρες οι κυβερνήσεις συμερίζονταν τους στρατηγικούς και ιδεολογικούς στόχους των ΗΠΑ, με αποτέλεσμα η αμερικανική ιδεολογία του κορπορατισμού να μην επηρεάσει αποφασιστικά τη χάραξη πολιτικής.²⁹ Ταυτόχρονα, στη Γαλλία οι Αμερικανοί προσπάθησαν να καταδείξουν την ανωτερότητα του αμερικανικού τρόπου ζωής ως μέσου καταπολέμησης της ισχύος του Κομμουνιστικού Κόμματος, αν και στις αρχές της δεκαετίας του 1950 τα έργα και οι ημέρες του Joe McCarthy, η δίκη και εκτέλεση των Julius και Ethel Rosenberg, ο φυλετισμός, οι συνακόλουθες διακρίσεις και η καταπάτηση θεμελιωδών δικαιωμάτων των Αфро-αμερικανών αφαιρούσαν μέρος της λάμψης από την εικόνα των ΗΠΑ που προωθούσε η αμερικανική δημόσια και πολιτιστική διπλωματία.³⁰

Στην περίπτωση της Βρετανίας, οι αρχικοί φόβοι ότι η χώρα θα γινόταν ο Μάρκος Αιμίλιος Λέπιδος της τριανδρίας των «μεγάλων συμμάχων» —με τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ στη θέση του Οκταβιανού και του Μάρκου Αντώνιου, αντίστοιχα— συνυπήρχαν με φιλοδοξίες ότι οι Βρετανοί θα αναλάμβαναν τον ρόλο των «σοφών και πανούργων Ελλήνων στους τυχάρπαστους Αμερικανούς Ρωμαίους».³¹ Όμως η αναγνώριση της γενναιοδωρίας των χορηγών και της ευγνωμοσύνης των παραληπτών ήταν περισσότερο ρητορική παρά πραγματική. Οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και της Βρετανίας διαφωνούσαν συχνά σχετικά με

²⁹ Ch. Esposito, *America's Feeble Weapon*, ό.π., σσ. 1, 199-208. Ο όρος «κορπορατιστική ιδεολογία» εδώ αναφέρεται στη συνέργεια επιχειρηματικών, οικονομικών και πολιτικών αρχηγισμών στη διαμόρφωση πολιτικής και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Για τη Γαλλία, βλ. τις συμβολές της Νάσης Μπάλτα και του Χρήστου Χατζηιωσήφ στον ανά χειράς τόμο.

³⁰ Βλ. B. McKenzie, *Remaking France: Americanization, Public Diplomacy, and the Marshall Plan* (Oxford: Berghahn Books, 2005), σ. 235.

³¹ M.H. Hunt, *The American Ascendancy*, ό.π., σ. 172. Βλ. επίσης, The National Archives, United Kingdom / TNA-UK (Εθνικά Αρχεία Ηνωμένου Βασιλείου), London, Kew Gardens, Αρχεία Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών (Foreign Office Files), FO 371/50912 U5471: «Stock-taking after VE-day», Memorandum by Sir Orme Sargent, 11 Ιουλίου 1945.

τους στόχους και τις μεθόδους της αμερικανικής βοήθειας, αλλά και για τον μεταπολεμικό διεθνή ρόλο της Βρετανίας. Τον Αύγουστο του 1952 οι Βρετανοί θεώρησαν ότι η οικονομική εξάρτησή τους από τις ΗΠΑ δεν συνέβαλε στη διατήρηση εγκάρδιων διμερών σχέσεων και, κυρίως, «μακροπρόθεσμα δεν συμβάδιζε με τη θέση μας ως μεγάλης δύναμης με παγκόσμιες ευθύνες».³² Ωστόσο, από το 1948 έως το 1951, ενόσω διαρκούσε η αμερικανική βοήθεια, οι διαφωνίες αμβλύνονταν, καθώς, παρά την τετραετή διάρκεια του αμερικανικού προγράμματος, το Κογκρέσο χορηγούσε τις δόσεις σε ετήσια βάση, με τους παραλήπτες να υποχρεούνται να λογοδοτήσουν για τη διάθεση της βοήθειας κατά το προηγούμενο έτος προκειμένου να λάβουν τις δόσεις του επόμενου. Ακόμη και μέσα σε αυτό το περιοριστικό πλαίσιο, μια γκραμσιανή προσέγγιση αναδεικνύει το Σχέδιο Μάρσαλ σε καθοριστικό γεγονός για την επιβολή ηγεμονίας τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Οι Αμερικανοί διαχειριστές του Σχεδίου όχι μόνο δεν επέβαλαν την πολιτική της παραγωγικότητας σε μια απρόθυμη βρετανική κυβέρνηση, αλλά, αντιθέτως, η κεντροδεξιά πτέρυγα των Εργατικών, η οποία ήλεγχε το κόμμα, την κυβέρνηση, την κοινοβουλευτική ομάδα και τα συνδικάτα, χρησιμοποίησε το Σχέδιο Μάρσαλ για να επιτύχει τους δικούς της πολιτικούς στόχους: την περιθωριοποίηση της αριστερής πτέρυγας του κόμματος, την αναδιάρθρωση των συνδικάτων, την επιβολή της ηγεμονίας της επί του βρετανικού εργατικού κινήματος και τη δημιουργία ενός προτύπου κρατικής εργατικής πολιτικής που διήρκεσε ως τη δεκαετία του 1970. Συνολικά, η κυβέρνηση των Εργατικών διαχειρίστηκε με τέτοιο τρόπο τις σχέσεις της με τις ΗΠΑ, ώστε να περιορίσει την αθέμιτη υπερατλαντική επιρροή και να εδραιώσει τη θέση της έναντι της κοινωνικής βάσης του Εργατικού κόμματος.³³

Μια τέταρτη ιστοριογραφική τάση είναι περισσότερο χρηστική και διδακτική και αντιμετωπίζει το Σχέδιο Μάρσαλ ως πανάκεια για την επίλυση μεταγενέστερων ή σύγχρονων προβλημάτων. Υπό το βάρος του φόβου για αύξηση της ανεργίας και κρίση στις παγκόσμιες συναλλαγές, το 1989 εκδόθηκε μια μελέτη που είχε ξεκινήσει υπό την αιγίδα των αμερικανικών υπουργείων Εξωτερικών, Οικονομικών και Εμπορίου με αντικείμενο το παγκόσμιο εμπόριο. Η μελέτη αυτή, η οποία συμπεριέλαβε τις απόψεις πολλών ισχυρών οικονομικών παραγόντων από όλο τον κόσμο, ζήτησε ένα νέο Σχέδιο Μάρσαλ, που θα συνί-

³² TNA - UK: Αρχεία Βρετανικού Υπουργικού Συμβουλίου (Cabinet Records): CAB 134/762: Mutual Aid Subcommittee, «US Aid in 1953-1954: Draft Memorandum for Ministers», 12 Αυγούστου 1952.

³³ R. Vickers, *Manipulating Hegemony: State Power, Labour and the Marshall Plan in Britain* (Basingstoke: Macmillan, 2000), σσ. 1-18, 45-90, 112-138.

στατο στην τεράστια αύξηση του αριθμού και του μεγέθους των παγκόσμιων αγορών, έτσι ώστε να αυξηθούν και οι ποσότητες των αγαθών προς απορρόφηση· και επειδή οι οικονομίες του αναπτυσσόμενου κόσμου —ΗΠΑ, Ευρώπη, Ιαπωνία και Νοτιοανατολική Ασία— απορροφούσαν ήδη ένα μεγάλο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής, η αναζήτηση νέων και η επέκταση ήδη υφιστάμενων αγορών θα αφορούσε τον Τρίτο Κόσμο.³⁴ Την επόμενη χρονιά, το 1990, λόγω της συγκυρίας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, στα διεθνή επιστημονικά περιοδικά ήδη εμφανίζονταν δημοσιεύσεις όπου τα κράτη της περιοχής ζητούσαν στη δεκαετία του 1990 να λάβουν ό,τι δεν τους είχε επιτραπεί να λάβουν το 1947: είχαν χάσει το παλαιό και αυθεντικό Σχέδιο Μάρσαλ, τώρα δικαιούνταν νέο.³⁵

Ως διδακτικό εγχείρημα για τις ΗΠΑ, το Σχέδιο Μάρσαλ εξάιρεται διότι πέτυχε τον στόχο του να εδραιώσει στη Δυτική Ευρώπη σταθερές πολιτικές και κοινωνικές οντότητες που διευκόλυναν την εδραίωση ελεύθερων θεσμών. Η αμερικανική πρωτοβουλία ωφέλησε τους Δυτικοευρωπαίους παρέχοντάς τους βοήθεια σε μια κρίσιμη συγκυρία και επιτρέποντάς τους να επιτύχουν την οικονομική ανασυγκρότηση χωρίς να καταφύγουν στην ακύρωση των αναγκαίων προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας ή στις περικοπές μισθών και ημερομισθίων. Το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν το New Deal της Ευρώπης, θέτοντας το θεμέλιο για μια σταθερή Γηραιά Ήπειρο με τη Δυτική Γερμανία/ΟΔΓ ως το οικονομικό της κέντρο. Ο βαθμός στον οποίο οι Αμερικανοί απέφυγαν να επηρεάσουν προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις τους Ευρωπαίους πρέπει, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, να αποτελεί πηγή έμπνευσης για τους Αμερικανούς πολιτικούς στο παρόν, εφόσον η αμερικανική βοήθεια λειτούργησε προς αμοιβαίο όφελος Αμερικανών και Δυτικοευρωπαίων: ένα μεγάλο μέρος της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας αναλώθηκε για την αγορά αμερικανικών εμπορευμάτων, ενώ η αμερικανική νομοθεσία προέβλεπε ακόμη και ότι τα εμπορεύματα αυτά θα μεταφέρονταν από αμερικανικά εμπορικά πλοία.³⁶

Οι προσεγγίσεις αυτές συνέβαλαν στη διαλεύκανση των ερωτημάτων που έθεταν και στην οριοθέτηση των βασικών παραμέτρων της συζήτησης. Ωστόσο, μετά το 1991, τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, την αναδιάταξη της παγκόσμιας

³⁴ C.A. Cerami (επιμ.), *A Marshall Plan for the 1990s: An International RoundTable on World Economic Development* (Westport, CT: Greenwood Press, 1989).

³⁵ W. Kostrzewa, P. Nunnenkamp και H. Schmieding, «A Marshall Plan for Middle and Eastern Europe», *The World Economy*, vol. 13, no. 1 (March 1990), σσ. 27-49· και πρόσφατα, M. Ivanova, «Why There Was No “Marshall Plan” for Eastern Europe and Why This Still Matters», *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 15, no. 3 (December 2007), σσ. 345-376.

³⁶ N. Mills, *Winning the Peace*, ό.π., σσ. 93-138, 169-186, 203-210.

ισορροπίας και τη σταδιακή αποδέσμευση αρχαιακού υλικού από την πρώτη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, η έρευνα στράφηκε προς τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η αμερικανική πρωτοβουλία του Σχεδίου Μάρσαλ τροφοδότησε και τροφοδοτήθηκε από τον «Ψυχρό Πόλεμο» και την αντιπαράθεση με τη Μόσχα, τις επιπτώσεις που είχε η αντιπαράθεση αυτή στη διαμόρφωση και εφαρμογή της αμερικανικής πρωτοβουλίας, και τη συμβολή του Σχεδίου Μάρσαλ στη διαίρεση της Ευρώπης και στην εδραίωση της ηγεμονίας των ΗΠΑ στον μεταπολεμικό κόσμο.³⁷

Ως «πρότυπο και μεταφορά», ο John Agnew και ο J. Nicholas Entrikin προσεγγίζουν το Σχέδιο Μάρσαλ και τη λειτουργία του υπό την οπτική της διεθνούς πολιτικής οικονομίας και της γεωπολιτικής και διερευνούν τις επιπτώσεις που είχαν στις δυτικοευρωπαϊκές συνήθειες και πρακτικές τα αμερικανικά πρότυπα επιχειρηματικής δραστηριότητας και διακυβέρνησης που συνόδευαν την αμερικανική οικονομική προσφορά. Το Σχέδιο Μάρσαλ εξετάζεται ως παράγων που άλλαξε τις ευρωπαϊκές οικονομικές πρακτικές, ως ερέθισμα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά και με αναφορά σε δύο σύγχρονες συζητήσεις πρωταρχικής σημασίας για τη γεωπολιτική και τη διεθνή πολιτική οικονομία — τα αίτια και την εξέλιξη του «Ψυχρού Πολέμου» και την παγκοσμιοποίηση της διεθνούς οικονομίας. Η συγκυρία των άμεσων μεταπολεμικών χρόνων τονίζεται ιδιαίτερα, καθώς η Ευρώπη του 1945-1947 εμφανιζόταν να προσφέρει ευκαιρίες για σοβιετική πολιτική ανάμειξη, για την ανοικοδόμηση και ανάκτηση των εξαγωγικών αγορών των ΗΠΑ και ταυτόχρονα μια τρίτη ευκαιρία για πειραματισμό με στόχο τη δημιουργία μιας ανοικτής παγκόσμιας οικονομίας που η δομή και η λειτουργία της θα απέφευγαν τις οικονομικές και πολιτικές καταστροφές των προηγούμενων δεκαετιών. Ανεξάρτητα από τις διαφωνίες σχετικά με την τεχνοκρατική και ποσοτική αποτίμηση των οικονομικών συνεπειών του Σχεδίου Μάρσαλ και τη συζήτηση για τα αμερικανικά κίνητρα, δεν αμφισβητούνται δύο βασικές συνέπειές του: από τη μια πλευρά, η παροχή οικονομικής βοήθειας είχε μεγάλο πολιτικό και ψυχολογικό αντίκτυπο στους αποδέκτες της, ενώ από την άλλη συνέβαλε στην απόκλιση της πολιτικής και οικονομικής εξέλιξης μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα, η προσέγγιση αυτή εξετάζει κριτικά σύγχρονες απόψεις για το εφικτό της χρησιμοποίησης του Σχεδίου Μάρσαλ ως προτύπου για άλλες περιοχές του

³⁷ Βλ. τη συζήτηση που ακολούθησε τη δημοσίευση του άρθρου του Michael Cox και της Caroline Kennedy-Pipe, «The Tragedy of American Diplomacy? Rethinking the Marshall Plan», στο *Journal of Cold War Studies*, vol. 7, no. 1 (Winter 2005), σσ. 97-134, και τις απαντήσεις, στο ίδιο τεύχος του περιοδικού, των M. Trachtenberg, G. Bischof, J.B. Bonds, László Borhi και C.S. Maier.

πλανήτη ή για την επίλυση παγκόσμιων προβλημάτων όπως, λόγου χάριν, η παγκόσμια κλιματική αλλαγή.³⁸

III

Ως βασικός μοχλός της αμερικανικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση του ευρωπαϊκού κομμουνισμού και της Σοβιετικής Ένωσης, το Σχέδιο Μάρσαλ συνέβαλε στην επέκταση και όξυνση του «Ψυχρού Πολέμου» και εντέλει στην αμερικανική επικράτηση. Όμως η αμερικανική παρουσία στην Ευρώπη μετά το 1945 δεν αφορούσε μόνο τη διοχέτευση δολαρίων για τη διατήρηση σε λειτουργία του τεράστιου εργοστασίου ελαστικών της Dunlop στο Μπέρμιγχαμ, την ανοικοδόμηση γεφυρών στη Γερμανία, την κατασκευή υδροηλεκτρικών φραγμάτων στη Γαλλία, την αποστολή φορτίων κάρβουνου στην Ολλανδία και τρακτέρ σε Τούρκους αγρότες.

Μετά το 1945 οι Δυτικοευρωπαίοι, και μεταξύ αυτών ακόμη περισσότερο οι ηττημένοι του πολέμου, αναζητούσαν μια ανοικοδόμηση που υπερέβαινε την οικονομική διάσταση. Το 1946-1947 ο Γερμανός γραφίστας Otl Aicher έκανε λόγο για «το πιο όμορφο καθήκον» που είχαν ενώπιόν τους οι Ευρωπαίοι – «την καινούρια αρχή», η οποία σήμαινε την κοινωνική, πολιτική και ηθική επανεκπαίδευση της Γερμανίας για την οικοδόμηση ενός προοδευτικού και δημοκρατικού κράτους. Αντίστοιχα, στην Ιταλία η επανεκπαίδευση της ιταλικής κοινωνίας θα έπρεπε να είναι ορατή ακόμη και στα σπίτια, τους δρόμους, τα κτίρια και τα αντικείμενα της καθημερινής ζωής· όπως έγραψε το 1946 ο Ιταλός αρχιτέκτονας και εκδότης του περιοδικού *Domus* Ernesto Nathan Rogers, «πρόκειται για τη δημιουργία μιας προτίμησης, μιας τεχνικής, μιας ηθικής, όλα τους όροι της ίδιας λειτουργίας. Είναι ζήτημα οικοδόμησης μιας κοινωνίας».³⁹

Οι Αμερικανοί, από την άλλη πλευρά, πιστεύοντας ότι είχαν ήδη δημιουργήσει την ιδανική κοινωνία, προέβαλαν στον υπόλοιπο κόσμο ένα μήνυμα αυτοαναφορικό, μειωτικό και απορριπτικό για άλλες κοινωνίες και πολιτισμούς, το οποίο δεν πρόσφερε κανένα όραμα πέραν της δημιουργίας στη Δυτική Ευρώπη μιας κοινωνίας μαζικής κατανάλωσης. Σύντομα όμως συνειδητοποίησαν ότι

³⁸ J. Agnew και J.N. Entrikin, «Introduction: The Marshall Plan as Model and Metaphor», στο John Agnew και J. Nicholas Entrikin (επιμ.), *The Marshall Plan Today: Model and Metaphor*, ό.π., σσ. 1, 2. Βλ. επίσης στον ίδιο τόμο τις συμβολές των: A. Milward, Dafne C. Reymen, G. Bossuat, P. Spahn, W. Loth και T. Schelling.

³⁹ J. Pavitt, «Design and the Democratic Ideal», στο D. Crowley και J. Pavitt (επιμ.), *Cold War Modern: Design 1945-1970* (London: V&A Publishing, 2008), σσ. 73-74.

η στενή πολιτική συνεργασία με την Ευρώπη θα απέδιδε καρπούς μόνο αν θεμελιωνόταν και σε μια πολιτιστική συμμαχία, και γι' αυτό προσπάθησαν να ανασκευάσουν τη διάχυτη αρνητική αντίληψη για την Αμερική και τον πολιτισμό της, καθώς πολλοί Ευρωπαίοι, διανοούμενοι και μη, θεωρούσαν «πρωτόγονο» και «χυδαίο» τον αμερικανικό «μη πολιτισμό» της μαζικής κατανάλωσης. Το Σχέδιο Μάρσαλ σχεδιάστηκε από τους Αμερικανούς και ως ο καταλύτης για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά ταυτόχρονα εξέπεμπε και ένα πολιτιστικό μήνυμα υπέρ μιας συγκεκριμένης εκδοχής εκσυγχρονισμού. Οι Αμερικανοί πίστευαν ότι οι Ευρωπαίοι θα απέρριπταν τον κομμουνισμό ευθύς μόλις συνειδητοποιούσαν την «άνωτερότητα» του αμερικανικού τρόπου ζωής». Κατά συνέπεια, στο επίκεντρο της αμερικανικής πολιτιστικής προπαγάνδας καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ήταν η προσπάθεια ανασκευής της ευρωπαϊκής αντίληψης ότι οι ΗΠΑ δεν είχαν δημιουργήσει υψηλό πολιτισμό και ότι στερούνταν παράδοσης. Η αμερικανική πολιτιστική παρουσία στην Ευρώπη, και ιδίως οι εκθέσεις αμερικανικών προϊόντων, είχαν σκοπό να τονίσουν τη νεωτερικότητα της αμερικανικής παραγωγικότητας και του αμερικανικού καταναλωτισμού, όμως η δημιουργία πολιτικών και πολιτιστικών συναινέσεων αποδείχθηκε ζήτημα εντελώς διαφορετικό από τη χρηματοδότηση των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών.⁴⁰ Ως ένα από τα σταθερά χαρακτηριστικά των ευρω-ατλαντικών σχέσεων στον 20ό αιώνα, οι Ευρωπαίοι δέχτηκαν πρόθυμα την αμερικανική βοήθεια, αλλά αρκετοί αντιδρούσαν σε αυτό που αντιλαμβάνονταν ως πολιτιστικό και κοινωνικό εξαμερικανισμό της Γηραιάς Ηπείρου.

Ως μέρος μιας περίπλοκης προσπάθειας αντιστροφής αυτών των αντιλήψεων και προβολής του αμερικανικού υλικού πολιτισμού, το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών επιστράτευσε τον Edgar Kaufmann Jr., διευθυντή του Τμήματος Βιομηχανικού Σχεδίου του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης της Νέας Υόρκης, για να οργανώσει μια περιοδεύουσα έκθεση σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις – Δυτικό Βερολίνο, Στουτγάρδη, Αννόβερο, Παρίσι, Μιλάνο. Η έκθεση θα αναδείκνυε «το αμερικανικό design και την τεχνογνωσία, προσαρμοσμένα στην αμερικανική οικιακή ζωή», ενώ η επιλογή του Edgar Kaufmann Jr. ήταν πολιτικά και ιδεολογικά ενδεικνυόμενη, καθώς ο οργανωτής της έκθεσης πρόσθετε ότι «το σύγχρονο design εκπληρώνει τις ζωές ελεύθερων ανθρώπων». Το αμερικανικό Υπουργείο Εξωτερικών επιθυμούσε να πειστούν οι Δυτικοευρωπαίοι για τα

⁴⁰ J. Gienow-Hecht, «Culture and the Cold War in Europe», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, vol. I, *Origins*, ό.π., σσ. 406, 407-408, 411· G. Castillo, «Marshall Plan Modernism in Divided Germany», στο D. Crowley και J. Pavitt (επιμ.), *Cold War Modern: Design 1945-1970*, ό.π., σ. 66.

οφέλη που θα προέκυπταν από τον συνδυασμό της «αμερικανικής οικονομικής φιλοσοφίας» με τις δεξιότητες και τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της Δυτικής Ευρώπης.⁴¹

Μια τέτοια έκθεση πραγματοποιήθηκε στο Δυτικό Βερολίνο το 1952 με τίτλο «Χτίζουμε μια καλύτερη ζωή». Στις τρεις εβδομάδες της διάρκειάς της συγκέντρωσε περισσότερους από μισό εκατομμύριο επισκέπτες, εκ των οποίων άνω του 40% προέρχονταν εξ ανατολών. Στο βασικό έκθεμα —ένα σύγχρονο αμερικανικό σπίτι με πλήρη εξοπλισμό— η επιγραφή έλεγε: «χάρη στην τεχνολογία, την αυξανόμενη παραγωγικότητα, την οικονομική συνεργασία και την ελεύθερη οικονομία, τα αντικείμενα αυτά είναι διαθέσιμα στον δυτικό πολιτισμό μας».⁴² Χάριν των επισκεπτών ηθοποιοί υποδύονταν τους κατοίκους του σπιτιού, με τη νοικοκυρά να αναρωτιέται: «Τι θα συμβεί αν ερωτευτώ και την κουζίνα;»· την ίδια στιγμή, ένας επισκέπτης δημοσιογράφος εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από την προηγμένης τεχνολογίας ηλεκτρική κουζίνα, ώστε να γράψει ότι του θύμιζε τον πίνακα οργάνων ενός αεροπλάνου. Το εγχείρημα λειτουργούσε όμως αμφίδρομα και προς πολλές κατευθύνσεις. Η συνάντηση ενός άλλου πολιτικού στόχου —της κάθαρσης ενός ζοφερού παρελθόντος— με το έμφυλο μέσον επικοινωνίας του μηνύματος αποτυπωνόταν στη μορφή της νοικοκυράς: η εικόνα της «νοικοκυράς ως πολίτη-καταναλωτή» υποδείκνυε την αναστροφή μιας πρόσφατης εικόνας από τη Γερμανία της περιόδου 1933-1945, όταν η προηγμένη τεχνολογία είχε συνδεθεί με μια «επιθετική, δυσοίωνη ανδροπρέπεια».⁴³

Η έκθεση προέβαλε επίσης την εικόνα του δυτικού εργάτη-καταναλωτή, ο οποίος, αντίθετα με τον ανατολικό εργάτη, είχε στη διάθεσή του και μπορούσε να αποκτήσει περισσότερα καταναλωτικά αγαθά. Δίπλα σε κάθε έκθεμα υπήρχε μια ταμπέλα με διάφορες πληροφορίες, εκ των οποίων η πιο σημαντική ανέφερε πόσες ώρες εργασίας, υπολογισμένες στη βάση του ημερομίσθιου του ειδικευμένου εργάτη, χρειάζονταν για την απόκτησή του. Η θεμελιώδης αποκήρυξη της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας συνίστατο στην αντιστροφή της θέσης του Μαρξ περί της αξίας της εργασίας και τη χρησιμοποίησή της για ναδειχθεί ότι πόση εργασία χρειαζόταν για την παραγωγή ενός αγαθού αλλά πόση εργασία χρειαζόταν για την αγορά του.⁴⁴

Η συνολική αμερικανική παρουσία —οικονομική, στρατιωτική, πολιτιστική— στη Δυτική Ευρώπη συνιστούσε έκφραση αυτού που αργότερα ο Joseph S. Nye

⁴¹ G. Castillo, «Marshall Plan Modernism in Divided Germany», *ό.π.*, σσ. 66, 67 (το παράθεμα στη σ. 67)· έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴² *Ο.π.*, σ. 67.

⁴³ *Ο.π.*, σ. 68.

⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 71.

Jr. —εισηγητής του όρου «ήπια/μαλακή δύναμη» (soft power)— αποκάλεσε «έξυπνη δύναμη» (smart power), δηλαδή την τέχνη του βέλτιστου συνδυασμού σκληρής και ήπιας δύναμης.⁴⁵ Ωστόσο, δεν επρόκειτο για κάποιο νεωτερισμό ούτε για τους Ευρωπαίους ούτε για τους Αμερικανούς. Ήδη από τον 17ο και τον 18ο αιώνα, και ιδίως μετά τον 19ο, η Γαλλία συνιστούσε το κατεξοχήν παράδειγμα χώρας που προέβαλε τον πολιτισμό της στο εξωτερικό ως βασικό εργαλείο της γαλλικής διπλωματίας.⁴⁶ Στον 20ό αιώνα, και σε μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή των πραγμάτων, στη Γαλλία το ερώτημα ήταν πώς οι Γάλλοι θα αποκτούσαν την ευημερία και την ισχύ των Αμερικανών χωρίς να πάψουν να είναι Γάλλοι, δηλαδή χωρίς η επιδίωξη του αμερικανικού καταναλωτισμού να στραφεί εις βάρος της γαλλικής εθνικής ταυτότητας και ανεξαρτησίας: θα «παρέμενε γαλλικό ένα μπιστρό τη στιγμή που σέρβιρε κόκα κόλα αντί για κόκκινο κρασί;» ή θα επιβεβαιωνόταν η πρόβλεψη του κύριου άρθρου της *Le Monde* (29 Μαρτίου 1950) ότι «η κόκα κόλα είναι το Ντάντσιχ του ευρωπαϊκού πολιτισμού»;⁴⁷ Ο ιμπεριαλισμός φαινόταν να μην είναι πλέον «ζήτημα κατάκτησης ή εποικισμού», αλλά απειλούσε να λάβει τη μορφή «μιας πνευματικής επιδρομής, μιας κατάκτησης που βασιζόταν στην κατανάλωση»,⁴⁸ από «μια μεγάλη αυτοκρατορία με νοοτροπία μεγάλου εμπορικού κέντρου».⁴⁹

Από την άλλη πλευρά, δεν θα έπρεπε να υποτιμηθεί η ετοιμότητα πολλών Ευρωπαίων «πολιτών-καταναλωτών» να ανταλλάζουν δικαιώματα για αγαθά,⁵⁰ όπως και πολλών Ευρωπαίων διανοουμένων και καλλιτεχνών να αποδεχθούν τις πολιτιστικές συνέπειες της αμερικανικής παρουσίας και βοήθειας. Από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η CIA χρησιμοποίησε το 5% των αντικαταβολών —των ισόποσων δηλαδή σε τοπικό νόμισμα που προέρχονταν από τη διάθεση στο εσωτερικό των εφοδίων της αμερικανικής βοήθειας, και τα οποία η κυβέρνηση της κάθε χώρας ήταν υποχρεωμένη να καταθέσει στην κεντρική της τράπεζα— ως κρυφό κουμπαρά, ο οποίος κάθε χρόνο δεχόταν 200 εκατομμύρια δολάρια· αυτά τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν από τη CIA για τη

⁴⁵ J.S. Nye Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (New York: Public Affairs, 2004), σ. 32.

⁴⁶ R. Pells, *Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated and Transformed American Culture Since World War II* (New York: Basic Books, 1997), σσ. 31-32.

⁴⁷ R.F. Kuisel, *Seducing the French: The Dilemma of Americanization* (Berkeley: University of California Press, 1993), σ. 3· T. Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London: Pimlico, 2007), σ. 221.

⁴⁸ W.R. Mead, *God and Gold: Britain, America and the Making of the Modern World* (London: Atlantic Books, 2007), σ. 75.

⁴⁹ V. De Grazia, *Irresistible Empire*, ό.π., σ. 3.

⁵⁰ Ό.π., σσ. 336-375.

χρηματοδότηση επιχειρήσεων πολιτιστικού πολέμου.⁵¹ Την ίδια στιγμή, όμως, στην Ευρώπη ένα τμήμα της διανόησης συνειδητοποιούσε ότι το πρόβλημα δεν ήταν μόνο ή κυρίως οικονομικό, αλλά αφορούσε εντέλει το πεδίο των ιδεών· και ως τέτοιο, απαιτούσε το ιδεολογικό και πολιτιστικό ισόποσο της οικονομικής βοήθειας. Η ανάγκη αυτή έκανε τον Jean Cocteau να προειδοποιήσει τους Αμερικανούς: «Δεν θα σωθείτε με τα όπλα, ούτε με τα χρήματα, αλλά από μια σκεπτόμενη μειοψηφία, διότι ο κόσμος εκπνέει, καθώς δεν σκέπτεται πλέον, αλλά απλώς ξοδεύει»· τον Stephen Spender να συμπληρώνει ότι το Σχέδιο Μάρσαλ ήταν χρήσιμο, αλλά «είναι επίσης απαραίτητο να ενισχυθεί ο παλιός πολιτισμός της Δυτικής Ευρώπης με την πίστη και την εμπειρία και τη γνώση της νέας Ευρώπης, που είναι η Αμερική»· και τον Raymond Aron να συμπυκνώνει το δίλημμα και τη λύση του στη φράση ότι «για τον αντισταλινικό είναι αναπόφευκτη η αποδοχή της αμερικανικής ηγεσίας».⁵²

Αλλά και οι ίδιοι οι Αμερικανοί δεν εμφανίστηκαν ως ανταγωνιστές των Ευρωπαίων στην πολιτιστική παραγωγή και αγορά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ήδη δεκαετίες πριν από το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ, Αμερικανοί επιχειρηματίες, διαφημιστές και κινηματογραφιστές, πωλώντας τα προϊόντα τους σε ξένους λαούς, πωλούσαν ταυτόχρονα και τον πολιτισμό, τις αξίες και τις συνταγές της αμερικανικής «επιτυχίας» στον υπόλοιπο κόσμο· έναν κόσμο που ήδη από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα χρησιμοποιούσε με ολοένα αυξανόμενη συχνότητα ξυραφάκια Gillette, δημητριακά Quaker, ραπτομηχανές Singer και τσίχλες Wrigley's. Η συζήτηση μεταξύ των δύο πλευρών του Ατλαντικού περί του εξαμερικανισμού της Ευρώπης δεν άρχισε μετά το 1945 ούτε αφορούσε τη μεταπολεμική περίοδο. Η ευρωπαϊκή πολιτιστική αμφισβήτηση των Αμερικανών, όπως και η άρνηση των Ευρωπαίων να αναγνωρίσουν ότι οι ΗΠΑ είχαν ένα διακριτό και ξεχωριστό πολιτισμό αντί να αποτελούν απλώς μια πολύχρωμη και θορυβώδη απόκλιση από την Ευρώπη, χρονολογείται από τις πρώτες δεκαετίες μετά την Αμερικανική Επανάσταση του 1776· εν συνεχεία, ζητήματα όπως κατά πόσον οι ΗΠΑ θα έπρεπε να αποτελούν πρότυπο για την Ευρώπη, η επίδραση των αμερικανικών προϊόντων και

⁵¹ F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π., σσ. 105-106· D. Ellwood, «“You Too Can Be Like Us”: Selling the Marshall Plan», *History Today*, vol. 48, no. 10 (October 1998), σσ. 33-39· D. Sylvan και S. Majeski, *US Foreign Policy in Perspective: Clients, Enemies and Empire*, ό.π., σσ. 63, 262 (σημ. 57)· J. Gienow-Hecht, «Culture and the Cold War in Europe», ό.π., σσ. 409-410· S. Pisani, *The CIA and the Marshall Plan* (Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1991). Βλ. επίσης τη συμβολή της Δέσποινας Παπαδημητρίου στον ανά χειράς τόμο.

⁵² F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π., σσ. 30 (Jean Cocteau), 171 (Stephen Spender, Raymond Aron). Βλ. επίσης τη συμβολή της Δέσποινας Παπαδημητρίου στον ανά χειράς τόμο.

επενδύσεων σε αυτήν, η επίδραση του Χόλλυγουντ και άλλων εκφάνσεων της αμερικανικής μαζικής κουλτούρας και εντέλει η προσπάθεια ορισμένων Ευρωπαίων να αντισταθούν στον εξαμερικανισμό των κοινωνιών τους αποτελούσαν μέρος της συζήτησης που διεξαγόταν μεταξύ των δύο πλευρών του Ατλαντικού ήδη από τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Μόνο που ο διάλογος αυτός, από τότε έως τώρα, ήταν και είναι περισσότερο μια ανταλλαγή μεταφορών και συμβολισμών παρά ακριβών πληροφοριών. Για πολλούς Ευρωπαίους η Αμερική ήταν ένας μακρινός τόπος που ενέπνεε θαυμασμό αλλά και φόβο ως «οικονομικά σαρκοβόρος και πολιτισμικά σκοταδιστικός», ενώ εξίσου (αν όχι περισσότερο) νεφελώδης παρέμενε και η εντύπωση των Αμερικανών για την Ευρώπη.⁵³

IV

Ο ανά χείρας τόμος αποτελείται από τρία μέρη, που αντιστοιχούν στον τίτλο και στο αντικείμενό του. Το Πρώτο μέρος αναφέρεται στις ΗΠΑ και στο Σχέδιο Μάρσαλ ως αμερικανική πρωτοβουλία, εστιάζοντας στα μακροπρόθεσμα αίτια, τα βραχυπρόθεσμα κίνητρα, αλλά και τις νέες προκλήσεις και προτεραιότητες που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι Αμερικανοί αμέσως μετά

⁵³ T. Judt, *Postwar*, ό.π., σ. 220. Βλ. επίσης, E. Rosenberg, «Consumer Capitalism and the End of the Cold War», στο M. Leffler και O.A. Westad (επιμ.), *CHCW*, vol. III, *Endings*, ό.π., σ. 491· R. Pells, *Not Like Us*, ό.π., σσ. 1-2· V. De Grazia, *Irresistible Empire*, ό.π., σσ. 75-129, 284-375 και *passim*· J. Gienow-Hecht, «Culture and the Cold War in Europe», ό.π., σ. 407. Για τον αυτοπροσδιορισμό των Αμερικανών ως το «πρώτο νεωτερικό έθνος» και την «εξαγωγή [αυτής] της νεωτερικότητας», βλ. M.H. Hunt, *The American Ascendancy*, ό.π., σσ. 82-91· W. Hixson, *The Myth of American Diplomacy: National Identity and US Foreign Policy* (New Haven: Yale University Press, 2008), σσ. 6-9. Για τους φόβους που ενέπνεαν οι Αμερικανοί —ένα «επικίνδυνο έθνος»— στους Ευρωπαίους, βλ. R. Kagan, *Dangerous Nation: America and the World, Dangerous Nation: America and the World, 1600-1898* (London: Atlantic Books, 2006). Για το προγενέστερο του Ψυχρού Πολέμου ζήτημα των ευρω-ατλαντικών σχέσεων, πολιτιστικών κυρίως, βλ. D. Reynolds, *America, Empire of Liberty: A New History* (London: Penguin, 2010), σσ. 253-255· J.G. Blair, «First Steps Toward Globalization: Nineteenth-Century Exports of American Entertainment Forms», στο R. Wagnleitner και E. Tyler May (επιμ.), «*Here, There and Everywhere*»: *The Foreign Politics of American Popular Culture* (Hanover, NH: University Press of New England, 2000), σσ. 17-33· και T.A. Wilson, «Selling America via the Silver Screen? Efforts to Manage the Projection of American Culture Abroad, 1942-1947», στο R. Wagnleitner και E. Tyler May (επιμ.), «*Here, There and Everywhere*», ό.π., σσ. 83-99. Για τη μετάβαση από την «αγγλοφοβία» του 19ου αιώνα στον αντι-αμερικανισμό του 20ού και τη σύζευξή τους σε έναν ιδιότυπο «αντι-αγγλοσαξονισμό», με αναφορές σε πολιτισμένους Ρωμαίους (δηλαδή Ευρωπαίους) και παραδόπιστους Καρχηδόνιους εμπόρους (δηλαδή Αγγλοσάξονες), βλ. W.R. Mead, *God and Gold*, ό.π., σσ. 54-82.

το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Ο Θανάσης Δ. Σφήκας αναλύει την αμερικανική εξαγγελία του Ιουνίου 1947 ως προϊόν της συνάντησης της αμερικανικής εθνικής ιδεολογίας με τις σταθερές αμερικανικές επιδιώξεις από τα τέλη του 19ου αιώνα, τη διεθνή συγκυρία της περιόδου 1945-1948 και τους εσωτερικούς πολιτικούς συσχετισμούς στις ΗΠΑ. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη διαπίστωση ότι το πολύ παλαιότερο αμερικανικό εγχείρημα για τη διαμόρφωση μιας νέας διεθνούς οικονομικής και πολιτικής τάξης εμποτιζόταν και αντανakλούσε τις βασικές αρχές της αμερικανικής εθνικής ιδεολογίας. Η ιδεολογία αυτή διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εθνογένεσης των Αμερικανών, της συγκρότησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της χώρας και της μορφοποίησης των φυλετικών και ταξικών σχισμάτων στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας. Ως το τέλος του 19ου αιώνα είχαν πλέον αποκρυσταλλωθεί τρία βασικά αξιώματα αυτής της εθνικής ιδεολογίας, τα οποία διέπνεαν τη σύλληψη και την εφαρμογή της αμερικανικής πολιτικής: η αναζήτηση εθνικού μεγαλείου διά της διεθνούς εξαγωγής της ελευθερίας· η διαμόρφωση στάσεων έναντι άλλων εθνών στη βάση της φυλετικής ιεράρχησής τους· και η αυστηρή οριοθέτηση της αποδεκτής πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής στο εξωτερικό με γνώμονα την αμερικανική εμπειρία. Αλληλένδετα και αλληλοτροφοδοτούμενα, τα αξιώματα αυτά συγκροτούσαν μια παραδειγματική ιστορική συνείδηση της «διαφορετικότητας» και μια ανεπίσημη αλλά πανίσχυρη ιδεολογία που θα διαμόρφωνε τις κατευθύνσεις της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και θα επικαθόριζε την ουσία αυτού που οι Αμερικανοί αποκαλούν «the american way of life». Το Σχέδιο Μάρσαλ, ως βασικό συστατικό της στρατηγικής για την αντιπαράθεση με τη Σοβιετική Ένωση, εμφανίστηκε ως το προϊόν της διαλεκτικής διάδρασης μεταξύ νέων περιστάσεων και παλαιών ιδεολογικών προταγμάτων, που όμως αποτελούσαν αναγκαία συνθήκη για την ερμηνεία και την αντιμετώπιση αυτών των νέων περιστάσεων· και σε αντίθεση με την πολιτική συγκυρία του Σχεδίου Μάρσαλ, οι ιδέες που αφορούσαν το αμερικανικό έθνος, τη θέση του στον κόσμο και το εμπόριό του με αυτόν έρχονταν από πολύ μακριά.

Η Helen Thompson ανιχνεύει την πορεία των αμερικανικών σχεδιασμών για τη δημιουργία μιας νέας οικονομικής τάξης από τις Συμφωνίες του Bretton Woods του Ιουλίου 1944 ως την εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ τρία χρόνια αργότερα. Αφετηρία της είναι η διαπίστωση ότι το Σχέδιο Μάρσαλ υπήρξε καθοριστική στιγμή της μεταπολεμικής ιστορίας τόσο ως εγκατάλειψη από τους Αμερικανούς της αρχικής σύλληψης του μεταπολεμικού κόσμου όσο και ως έλευση μιας μεταπολεμικής διεθνούς πολιτικής στην οποία θα κυριαρχούσε ο Ψυχρός Πόλεμος. Υπερβαίνοντας το κορπορατιστικό παράδειγμα του Michael Hogan και την αμφισβήτηση από τον Alan Milward της αναγκαιότητας της

αμερικανικής βοήθειας για την ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης, η Thompson θέτει ένα διαφορετικό ερώτημα που αφορά τα πολιτικά κίνητρα και τις προϋποθέσεις των ενεργειών της κυβέρνησης Τρούμαν το 1947-1948, όπως αυτά προκύπτουν από το γεγονός ότι οι ΗΠΑ αντιμετώπισαν τα οικονομικά προβλήματα της Ευρώπης κατά τη διετία εκείνη μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ και όχι με τα εργαλεία και τις μεθόδους που οι ίδιες είχαν αρχικά σχεδιάσει για την αντιμετώπιση των μεταπολεμικών διεθνών οικονομικών προβλημάτων. Η θέση που προκρίνει εστιάζει στον συγκυριακό και έκτακτο χαρακτήρα του Σχεδίου Μάρσαλ και στις λεπτομέρειες της εσωτερικής πολιτικής στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της περιόδου στην οποία διαμορφώθηκε η αμερικανική πρωτοβουλία. Εξαιτίας της εσωτερικής πολιτικής συγκυρίας στις ΗΠΑ —κύρια χαρακτηριστικά της οποίας ήταν η αντικομμουνιστική καχυποψία που περιέβαλλε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η αποδοχή από την αμερικανική κυβέρνηση της χρηματοπιστωτικής ορθοδοξίας των τραπεζιτών της Νέας Υόρκης— το Σχέδιο Μάρσαλ υιοθετήθηκε ως το μόνο πολιτικά εφικτό μέσο διοχέτευσης μεγάλων χρηματικών πόρων στη Δυτική Ευρώπη. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε την τελική πολιτική ήττα στο εσωτερικό των ΗΠΑ εκείνων που για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, αυτό του Bretton Woods, είχαν δημιουργήσει τη δυνατότητα μιας πολυμερούς μεταπολεμικής εμπορικής, χρηματοοικονομικής και νομισματικής τάξης, η οποία θα βασιζόταν σε διεθνείς οργανισμούς που συμπεριλάμβαναν τη Σοβιετική Ένωση.

Το Δεύτερο μέρος αφορά τη λειτουργία του Σχεδίου Μάρσαλ ως εργαλείου για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ανασυγκρότηση των χωρών της Δυτικής Ευρώπης συνολικά, αλλά και σε μια σειρά επιμέρους χώρες, όπως η Ιταλία, η Δυτική Γερμανία/ΟΔΓ και, στη συγκριτική θεώρηση του Χρήστου Χατζηιωσήφ, η Γαλλία και η Ελλάδα. Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου εστιάζει στην πολυδιάστατη «ιδρυτική» σημασία που είχε η εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ για την οικονομική και πολιτική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης. Αναλυτικά και ερμηνευτικά υπογραμμίζει ότι η ενασχόληση με τη σημαντικότερη δυτική πρωτοβουλία, την οποία αποτέλεσε το Σχέδιο Μάρσαλ, λειτουργεί ως ανάχωμα στη μονομέρεια της έρευνας και ως βασικός μοχλός για τη διατήρηση της συνολικής εικόνας μιας περιόδου κατά την οποία τα κίνητρα, οι σχεδιασμοί και οι ενέργειες όλων των πλευρών αποτελούν στοιχεία ενός «διαδραστικού» Ψυχρού Πολέμου, στον οποίο τίποτε δεν συνέβαινε εν κενώ ή ερήμην ενός εξαιρετικά σύνθετου πλέγματος διεθνών ανακατατάξεων. Το Σχέδιο Μάρσαλ δεν υπήρξε μόνο μια αμερικανική πρωτοβουλία μείζονος σημασίας που προκάλεσε μια ανάλογη σοβιετική αντίδραση. Αντιθέτως, ως πρόγραμμα αναπτυξιακό με προφανείς πολιτικές διαστάσεις, το Σχέδιο Μάρσαλ αφορούσε μια πλειάδα χωρών με εν μέρει διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες και πολιτικές προτεραιότητες. Ο

Χατζηβασιλείου αποτιμά την επιρροή του Σχεδίου Μάρσαλ στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης με αναφορά στη θέση του δυτικού τμήματος της Γηραιάς Ηπείρου στο διεθνές σύστημα, στο είδος του κράτους και της οικονομίας που συγκροτήθηκε εκεί και στη σημασία της αμερικανικής πρωτοβουλίας και της ευρωπαϊκής υποδοχής της για την έναρξη της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Εστιάζοντας στη διερεύνηση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων της αμερικανικής παρέμβασης, υποστηρίζει ότι το Σχέδιο Μάρσαλ αποτέλεσε μια αναγκαία αλλά όχι επαρκή συνθήκη για τη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης· ότι οι ΗΠΑ δεν στόχευαν στη δημιουργία μιας «νέου τύπου» αμερικανικής αυτοκρατορίας, αλλά στην ενίσχυση της ικανότητας των Δυτικοευρωπαίων να αντισταθούν στην κομμουνιστική επιρροή· και ότι οι προϋποθέσεις της χορήγησης βοήθειας έδειξαν τα πλεονεκτήματα μιας σταδιακής ενοποίησης της Δυτικής Ευρώπης. Ιδιαίτερη σημασία είχε η συμπόρευση των θεμελιωδών συμφερόντων των Αμερικανών και των Δυτικοευρωπαίων, η οποία εξομάλυνε τις διαφορές και εξασφάλισε αμοιβαία πλεονεκτήματα στους χορηγούς και στους παραλήπτες της αμερικανικής βοήθειας.

Εστιάζοντας στις ενδοσυμμαχικές διαπραγματεύσεις για τις επανορθώσεις που θα έπρεπε να καταβάλει η Γερμανία στους νικητές του πολέμου, ο Χάγκεν Φλάισερ αναδεικνύει την πολυεπίπεδη επίδραση του Σχεδίου Μάρσαλ στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Ευρώπης. Αντικείμενο της ανάλυσής του είναι η συμβολή της αμερικανικής πρωτοβουλίας του Ιουνίου 1947 στη διαμόρφωση του ηττημένου αντιπάλου από «αγελάδα» που θα έτρεφε τους νικητές σε «ταύρο» του «ελεύθερου κόσμου». Εκκινώντας από τις ενδοσυμμαχικές αντιθέσεις για το μεταπολεμικό μέλλον της Γερμανίας, ο Φλάισερ εξετάζει την κοινή επιθυμία για μια τιμωρό ειρήνη και τις διαφορετικές αντιλήψεις για το περιεχόμενό της. Το δίλημμα περιστρεφόταν γύρω από το εάν οι νικητές του πολέμου επιθυμούσαν μια συνεχή ροή βιομηχανικών προϊόντων από τη Γερμανία ως αποζημιώσεις, λύση όμως που εγκυμονούσε μελλοντικούς κινδύνους λόγω της διατήρησης του βιομηχανικού ιστού του ηττημένου αντιπάλου, ή εάν θα αποφάσιζαν την οριστική εξάλειψη του «γερμανικού κινδύνου» διά της μετατροπής της γερμανικής οικονομίας σε αγροτική. Διαρκούντος του πολέμου φάνηκε να κερδίζει έδαφος η δεύτερη επιλογή, αλλά σύντομα εγκαταλείφθηκε ως οικονομικά αλυσιτελής. Στη ρευστή και μεταβατική διετία 1945-1947, και ενώ οι Γάλλοι και ιδίως οι Σοβιετικοί αποψίλωναν τις ζώνες κατοχής τους στη Γερμανία, οι δε μικρές συμμαχικές δυνάμεις πρόβαλλαν αθροιστικά μεγάλες αξιώσεις για αποζημιώσεις, οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί συνειδητοποίησαν ότι σύντομα οι Γερμανοί δεν θα ήταν σε θέση να κάνουν κανονικές εξαγωγές ως αντιστάθμισμα για τις αναγκαίες εισαγωγές τροφίμων και άλλων αγαθών, κυρίως από τη Δύση. Ακόμη πιο σημαντική ήταν η επανεμφάνιση του προ-

βλήματος που είχε ταλανίσει τους ειρηνοποιούς του 1919: κατά πόσον ήταν δυνατή η ανασυγκρότηση της ευρωπαϊκής οικονομίας χωρίς την ανασυγκρότηση της γερμανικής. Επειδή η απάντηση και στις δύο περιπτώσεις ήταν η ίδια, οι Αμερικανοί αναζήτησαν τρόπους να πείσουν τους Ευρωπαίους για την αναγκαιότητα της ταχείας αναβάθμισης της Γερμανίας σε ισότιμο εταίρο. Όμως αυτό που ανησυχούσε ακόμη περισσότερο την κυβέρνηση Τρούμαν ήταν η κριτική στο εσωτερικό των ΗΠΑ ότι, όπως γράφει ο Φλάισερ, ο Αμερικανός φορολογούμενος-ψηφοφόρος «θα “ταίζε” την αποστεωμένη γερμανική “αγελάδα”, την οποία θα άρμεγαν αργότερα άλλοι, δηλαδή οι “μικροί σύμμαχοι”». Το Σχέδιο Μάρσαλ πρόσφερε λύση και στα δύο προβλήματα, καθώς εξασφάλιζε στους Δυτικοευρωπαίους συμμάχους των ΗΠΑ —και θύματα του εκλιπόντος Γ' Ράιχ— σημαντικά αντισταθμιστικά οφέλη με τη μορφή της αμερικανικής βοήθειας, η οποία θα αντικαθιστούσε τις μειωμένες πλέον γερμανικές επανορθώσεις: για τις ΗΠΑ, η οικονομική ανασυγκρότηση της Δυτικής Γερμανίας ήταν απαραίτητη για την επιτυχία των οικονομικών και πολιτικών στόχων του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Ανασυγκρότησης. Για την εμπέδωση της αμερικανικής επιθυμίας, το Κογκρέσο απειλούσε ανοιχτά τις χώρες που εξακολουθούσαν να λαμβάνουν αποζημιώσεις από τη Γερμανία με τη μορφή της μεταφοράς βιομηχανικών εγκαταστάσεων ότι, εάν συνέχιζαν, θα στερούνταν των ωφελημάτων του Σχεδίου Μάρσαλ. Στην ανάλυσή του ο Φλάισερ εντάσσει και τις διεκδικήσεις της Ελλάδας σε αποζημιώσεις, οι οποίες εντούτοις δεν εμπόδισαν την Αθήνα να αποδεχθεί ήδη από τον Μάρτιο του 1948 το υπερατλαντικό μήνυμα ότι το κοινό —αμερικανικό, ευρωπαϊκό, ελληνικό— συμφέρον απαιτούσε την ανόρθωση της (Δυτικής) Γερμανίας· και στην επίτευξη αυτού του στόχου όφειλε να συμβάλει στο μέτρο των δυνατοτήτων της και η Ελλάδα.

Στην Ιταλία, όπως δείχνει η Chiarella Esposito, η διαχείριση των πόρων του Σχεδίου Μάρσαλ αντανάκλούσε τις μεταβαλλόμενες πολιτικές πραγματικότητες της χώρας, τις οικονομικές επιλογές των κυβερνήσεών της, αλλά και τις αμερικανικές οικονομικές αντιλήψεις. Ιδιαίτερη σημασία στη συζήτηση για τη διαχείριση των αμερικανικών πόρων είχε η αλληλεπίδραση μεταξύ του αμερικανικού οικονομικού λόγου και του ιταλικού οικονομικού πολιτισμού στα χρόνια της εφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ. Η αλληλεπίδραση αυτή, η οποία εμπεριείχε και το στοιχείο της σύγκρουσης μεταξύ αμερικανικών και ιταλικών αντιλήψεων και προτεραιοτήτων, αφορούσε σε μεγάλο βαθμό τις διαφορετικές και αντιφατικές ερμηνείες της κεϋνσιανής θεωρίας και από τις δύο πλευρές. Ενώ ως το 1945 ο αμερικανικός οικονομικός λόγος διαπνεόταν από τις αντιλήψεις του New Deal αλλά και από την κεϋνσιανή θεωρία, οι Ιταλοί οικονομολόγοι είχαν ασπαστεί τη φιλελεύθερη σχολή· ακόμη πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι από την περίοδο της Ιταλικής Ενοποίησης, ο ιταλικός οικονομικός πολιτι-

σμός και πρακτική βασιζόταν σε μια ιδιαίτερη εκδοχή κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία της χώρας — μια εκδοχή ιταλικού *dirigisme*. Για τον λόγο αυτό, ο οικονομικός διάλογος μεταξύ Αμερικανών και Ιταλών αναδεικνύει την απόσταση που υπήρχε μεταξύ των δύο πλευρών στο ζήτημα της διαμόρφωσης πολιτικής και στην ερμηνεία του κεϋνσιανού δόγματος. Όπως και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι άμεσες επιλογές πολιτικής σχετίζονταν περισσότερο με τους εθνικούς οικονομικούς πολιτισμούς και εμπειρίες, καθώς και με τις ίδιες τις οικονομικές πραγματικότητες, και λιγότερο με την προσήλωση ή την αντίσταση στις αρχές του κεϋνσιανισμού. Οι διαφορετικές αντιλήψεις, τόσο στο εσωτερικό της Ιταλίας όσο και μεταξύ των Αμερικανών σχεδιαστών και διαχειριστών, συναρτώνται με τις μεταβολές στην πολιτική και οικονομική εξέλιξη της Ιταλίας μετά το 1945, και ιδίως με την εδραίωση της πολιτικής ισχύος των χριστιανοδημοκρατών μετά τις καθοριστικές εκλογές του 1948, οι οποίες επέτρεψαν όχι μόνο τη ροή των πόρων του Σχεδίου Μάρσαλ αλλά και την υιοθέτηση μιας οικονομικής πολιτικής που θα ήταν αδύνατη για μια κυβέρνηση στην οποία θα συμμετείχαν κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Ακόμη και τότε, όμως, οι Αμερικανοί αντιμετώπισαν δυσκολίες στην εξαγωγή του δικού τους οικονομικού μοντέλου, ανεξάρτητα από τα κεϋνσιανά ή τα εμφανώς αμερικανικά χαρακτηριστικά του. Όταν η ιταλική κυβέρνηση τελικά εμφανίστηκε έτοιμη να μεταβεί στην τρίτη φάση της οικονομικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης, το έπραξε εξαιτίας πιέσεων και κινήτρων που ελάχιστα κοινά είχαν με το αμερικανικό ιδανικό για την κοινωνία ευημερίας. Το αμερικανικό μοντέλο δεχόταν κριτική στην Ιταλία ακόμη και από μερίδα του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος ως υπερβολικά υλιστικό, ενώ οι Αμερικανοί απαντούσαν ότι ο δικός τους καπιταλισμός ήταν ανώτερος, διότι ήταν ικανός να προσφέρει ολοένα και πιο περίπλοκα καταναλωτικά προϊόντα στη μεσαία τάξη αλλά και στους εργάτες. Κατά συνέπεια, πολιτικά οι ΗΠΑ θεωρούσαν αναπόσπαστο συστατικό του Σχεδίου Μάρσαλ την εξαγωγή ενός κοινωνικοοικονομικού μοντέλου που θα άμβλυne τον ριζοσπαστισμό της εργατικής τάξης παρέχοντας στους Ευρωπαίους εργάτες ένα υψηλότερο επίπεδο ζωής. Τελικά, οι Ιταλοί χριστιανοδημοκράτες πείστηκαν να αλλάξουν οικονομική πολιτική υπέρ των επενδύσεων και της ανάπτυξης εξαιτίας του πολέμου της Κορέας, ο οποίος άλλαξε το δυτικό μοντέλο: οι δυτικές οικονομίες θα έπρεπε πλέον να παράγουν όχι μόνο «βούτυρο» αλλά «κανόνια και βούτυρο», και αν οι Ιταλοί αρνούσαν να επενδύσουν, το αποτέλεσμα θα ήταν όχι μόνο η μηδενική συμβολή τους στην άμυνα της Δύσης αλλά και η αποτυχία δημιουργίας μιας οικονομίας αρκετά εύρωστης, ώστε να περιορίζει την πολιτική επιρροή του κομμουνιστικού κόμματος.

Προσεγγίζοντας συγκριτικά τη λειτουργία του Σχεδίου Μάρσαλ και τις προσπάθειες οικονομικού προγραμματισμού που επιχειρήθηκαν στη Γαλλία

και την Ελλάδα, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ επισημαίνει ότι παρά τις εμφανείς διαφορές των δύο αυτών κοινωνικών σχηματισμών —με το σύνολο της σχετικής ιστοριογραφίας να εκλαμβάνει την ελληνική εμπειρία ως ακραία και ως εκ τούτου μη αντιπροσωπευτική περίπτωση— η συγκριτική προσέγγιση αποδεικνύεται πρόσφορη για την κατανόηση των αρχών και της λειτουργίας του κεντρικού μηχανισμού του Σχεδίου Μάρσαλ, η οποία με τη σειρά της επιτρέπει την αξιολόγηση των εξελίξεων στις επιμέρους χώρες. Η επιλογή της Γαλλίας και της Ελλάδας για μια συγκριτική προσέγγιση βασίζεται στη διαπίστωση ότι μεταξύ των δεκαέξι ευρωπαϊκών χωρών που συμμετείχαν στο Σχέδιο Μάρσαλ, η Γαλλία και η Ελλάδα ήταν εκείνες που είχαν επεξεργαστεί προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης τα οποία αφορούσαν το σύνολο της οικονομίας τους μέσω του προγραμματισμού των επενδύσεων στους επιμέρους τομείς και κλάδους. Με αφετηρία αυτή τη διαπίστωση, η διερεύνηση της στάσης των Αμερικανών διαχειριστών του Σχεδίου Μάρσαλ έναντι των γαλλικών και ελληνικών εθνικών οικονομικών προγραμματισμών αποτελεί εργαλείο για τη μελέτη των βασικών επιλογών των Αμερικανών ιθυνόντων και των Ελλήνων και Γάλλων ομολόγων τους. Ο Χατζηιωσήφ εστιάζει αρχικά στις εσωτερικές ισορροπίες και σκοπιμότητες των ΗΠΑ κατά την εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ, τη λειτουργία της προοπτικής της αμερικανικής βοήθειας ως καταλύτη του οικονομικού προγραμματισμού στη Γαλλία και την Ελλάδα, και τις διαφορές στη στελέχωση, τη μέθοδο και τη φιλοσοφία μεταξύ του γαλλικού και του ελληνικού προγραμματισμού· αναφέρεται ιδιαίτερα στη θεσμική ρευστότητα των φορέων του ελληνικού προγραμματισμού, τη στάση των Ελλήνων αρμοδίων ενώπιον του «από μηχανής θεού» της αμερικανικής βοήθειας και στη λειτουργία του Εμφύλιου πολέμου ως διαπραγματευτικού επιχειρήματος. Στην Ελλάδα ο Εμφύλιος στέρησε από τους πολιτικούς εκπροσώπους της ελληνικής αστικής τάξης στις διαπραγματεύσεις τους με τους Αμερικανούς το επιχείρημα του κομμουνιστικού κινδύνου —το οποίο χρησιμοποιούσαν αντιστοίχως οι Γάλλοι ιθύνοντες— για να προωθήσουν μια αναπτυξιακή πολιτική, εφόσον ο κίνδυνος αυτός αντιμετωπιζόταν ούτως η άλλως στρατιωτικά. Αντιθέτως, ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος έγινε για τους Αμερικανούς και τους Έλληνες ιθύνοντες το άλλοθι για την αποτυχία του Σχεδίου Μάρσαλ να συμβάλει στην πραγματοποίηση των ελληνικών οικονομικών προγραμμάτων.

Στο Τρίτο μέρος του τόμου διερευνώνται οι διαφωνίες και οι κραδασμοί που προξένησε η αμερικανική πρωτοβουλία του Σχεδίου Μάρσαλ στον κομμουνιστικό κόσμο, και η οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική διαίρεση της Ευρώπης μετά τον χειμώνα του 1947-1948. Προσεγγίζοντας το Σχέδιο Μάρσαλ ως πρόκληση για τους Σοβιετικούς όχι μόνο στη σφαίρα της στρατηγικής αλλά και σε αυτή των ιδεών, και ιδίως της πολιτικής οικονομίας, η

Άννα Μαχαιρά εξετάζει την εξέλιξη της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στη Σοβιετική Ένωση, και κυρίως τις ειδικές μελέτες της σοβιετικής πολιτικής οικονομίας για την καπιταλιστική οικονομία από τον Μεσοπόλεμο ως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ιδιαίτερα αναφέρεται στις παραδόσεις του Rudolf Hilferding και της Rosa Luxembourg, οι οποίες, από κοινού με τις κλασικές αναφορές στα έργα των Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν, εμπλούτισαν και επηρέασαν τις αναλύσεις των σοβιετικών οικονομολόγων για την ανάπτυξη του ύστερου καπιταλισμού. Η Μαχαιρά επιχειρεί κυρίως να διερευνήσει τις σχέσεις που ανέπτυξαν οι θεωρητικές αυτές συμβολές τόσο με τη σοβιετική πολιτική—για παράδειγμα, την υιοθέτηση του προγραμματισμού των πενταετών πλάνων ή τις επιλογές της Κομιντέρν—όσο και με τις οικονομικές αλλαγές που εκδηλώθηκαν την ίδια περίοδο στις καπιταλιστικές κοινωνίες, την ευρωπαϊκή οικονομική κρίση μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τη Μεγάλη Ύφεση του 1929, την άνοδο του φασισμού και την πολιτική του New Deal. Η σοβιετική πολιτική οικονομία και το Σχέδιο Μάρσαλ αναλύονται παρατακτικά με βάση την υπόθεση εργασίας ότι η μεταξύ τους σχέση ήταν ενδεχομένως αμφίδρομη και η πρόκληση δεν βρισκόταν μόνο στην πλευρά της αμερικανικής πρωτοβουλίας. Μολονότι το σημερινό επίπεδο των ιστορικών γνώσεων αποκλείει την άσκηση κάποιας επιρροής των σοβιετικών οικονομικών μελετών στους εισηγητές του Σχεδίου Μάρσαλ, στο πλαίσιο μιας νόμιμης ιστορικής υπόθεσης και με τη μετάθεση, στα όρια του διπολικού σχήματος που θα επικρατούσε με τον Ψυχρό Πόλεμο, των σοβιετικών επισημάνσεων στις αμερικανικές εξελίξεις, αναδεικνύονται διαφορετικά ορισμένες πλευρές του Σχεδίου Μάρσαλ: η σχέση των επιδιώξεων της αμερικανικής πρωτοβουλίας με την πολιτική του New Deal, η ενσωμάτωση στο Σχέδιο της εμπειρίας του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, τα όρια του ευρωπαϊκού οικονομικού προγραμματισμού και οι μεταβολές των αμερικανικών θέσεων για το γερμανικό ζήτημα. Η βασική διαπίστωση αυτής της προσέγγισης είναι ότι οι σοβιετικές επιδιώξεις στη συγκυρία του 1947, αν και συνέπιπταν με τη νέα ανάπτυξη της σοβιετικής πολιτικής οικονομίας προς την κατεύθυνση της μεγέθυνσης του ρόλου του κράτους στις καπιταλιστικές κοινωνίες, δεν είχαν τη δυναμική να εμποδίσουν την πορεία προς τον Ψυχρό Πόλεμο και να προωθήσουν μια διαφορετική στάση των Σοβιετικών έναντι των αμερικανικών και δυτικοευρωπαϊκών επιδιώξεων που υπηρετούσε το Σχέδιο Μάρσαλ.

Την πρόσληψη και τις αντιδράσεις των Ευρωπαίων κομμουνιστών έναντι των ανακατατάξεων που σταδιακά αποκρυσταλλώθηκαν μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και συντελέστηκαν στην Ευρώπη κατά το «διεθνές 1947»—«την ώρα της ρήξης»—αναλύει η Ιωάννα Παπαθανασίου. Η προσέγγισή της εστιάζει στις διαρθρωτικές αλλαγές που συναποτέλεσαν την απάντηση του κομμουνιστικού κόσμου στην αμερικανική πρωτοβουλία του Σχεδίου Μάρσαλ

και στην ιδεολογικοποίηση της σύγκρουσης κυρίως μέσω της δημιουργίας της Κομινφόρμ, του «Γραφείου Πληροφοριών των Ευρωπαϊκών Κομμουνιστικών Κομμάτων», το οποίο θα λειτουργούσε ως το όργανο που θα συντόνιζε την κομμουνιστική δράση. Αφετηρία της είναι οι νέες πραγματικότητες που διαμόρφωσε ο πόλεμος για τους κομμουνιστές, οι οποίες από το 1945 δημιούργησαν σε Ανατολή και Δύση μια διάχυτη αντίληψη ότι ολόκληρος ο κόσμος στρεφόταν προς τα αριστερά· μια αντίληψη που απέρρεε από την κοινωνικά, πολιτικά και εκλογικά καταγεγραμμένη άνοδο της επιρροής των κομμουνιστικών κομμάτων στα άμεσα μεταπολεμικά χρόνια. Ταυτόχρονα, επισημαίνει τις διαφοροποιήσεις μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, καθώς και τις μεταβολές στον χαρακτήρα, τη σύνθεση και τη στελέχωση των μαζικών, ήδη από τις παραμονές της απελευθέρωσης, κομμουνιστικών κομμάτων. Ιδιαίτερα, υπογραμμίζει τη ρευστότητα της πολιτικής κατάστασης σε ολόκληρη την Ευρώπη το 1945-1946 και σκιαγραφεί τη μετάβαση από τη ρευστότητα αυτής της μεταβατικής διετίας στην πόλωση που επικράτησε το 1947. Εν συνεχεία, εξετάζει τη σοβιετική απάντηση στο Σχέδιο Μάρσαλ όπως αυτή διαμορφώθηκε από την πεποίθηση της Μόσχας ότι η ανάγκη ενίσχυσης με αμερικανικά κεφάλαια της σοβιετικής οικονομίας, αλλά και των ανατολικοευρωπαϊκών οικονομιών, δεν ήταν μεγαλύτερη από την ανάγκη διατήρησης της οικονομικής ανεξαρτησίας των παραληπτών, την οποία απειλούσαν να καταργήσουν οι όροι που απαιτούσαν για τη χορήγησή της οι Αμερικανοί, συνεπικουρούμενοι από τους Βρετανούς και τους Γάλλους. Μέσα από την αντίδραση της Μόσχας αναδεικνύεται η ιδεολογικοποίηση της σύγκρουσης και η επίδρασή της στον επαναπροσδιορισμό της κομμουνιστικής στρατηγικής, η οποία πλέον εισήλθε σε μια νέα φάση, που έμελλε να διαρκέσει ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 για τα κομμουνιστικά κόμματα στη Δύση και μέχρι την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή. Η συμβολή της Παπαθανασίου επισημαίνει το γεγονός ότι, μετά την αμερικανική πρόκληση του Ιουνίου 1947, τα κομμουνιστικά κόμματα υποχρεώθηκαν να περιχαρακωθούν και να ακολουθήσουν τον δρόμο της ρήξης, τόσο διεθνώς όσο και στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η διαίρεση της Ευρώπης επικυρώθηκε μέσα από τις επιλογές όχι μόνο των Αμερικανών και των Δυτικοευρωπαίων συμμάχων τους αλλά και μέσα από τις επιλογές και των ίδιων των κομμουνιστών, οι οποίοι από τα τέλη του 1947 και τις αρχές του 1948 ανακάλυψαν εκ νέου τον σοσιαλδημοκράτη αντίπαλο, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό και οι ίδιοι στην απάλειψη της προοπτικής για έναν αμιγώς ευρωπαϊκό «τρίτο δρόμο». Και στις δύο πλευρές της διαιρεμένης πλέον ηπείρου, κομμουνιστές και αντικομμουνιστές επιδόθηκαν σε διμέτωπο «λεκτικό πόλεμο», τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, επικυρώνοντας —άλλοι στο όνομα της ιδεολογικής «καθαρότητας» και «ορθοδοξίας» και άλλοι στο

όνομα του «ελεύθερου κόσμου»— μια μανιχαϊκή πόλωση που από ευρωπαϊκή επρόκειτο σύντομα να γίνει παγκόσμια.

Το «μεγάλο σχίσμα» στη Γαλλία του 1947 διερευνά η Νάση Μπάλτα, εστιάζοντας στην πυκνότητα των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών και ρήξεων που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του έτους, και οι οποίες στο σύνολό τους είχαν οριστικές και αμετάκλητες συνέπειες για τη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Γαλλίας. Με νωπά τα πολλαπλά τραύματα που είχε επισωρεύσει στη χώρα ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η προσπάθεια της Γαλλίας να ανασυγκροτηθεί εσωτερικά και να εισχωρήσει ως τέταρτο μέλος στη στρατηγική και διπλωματική αριστοκρατία των «Τριών Μεγάλων» είχε καθοριστικό ρόλο για τις εσωτερικές εξελίξεις και τους όρους εισόδου της χώρας στον Ψυχρό Πόλεμο. Ανιχνεύοντας την κυοφορία των αλλαγών που συντελέστηκαν το 1947, ήδη στην περίοδο αμέσως μετά την απελευθέρωση της Γαλλίας το 1944, και αναδεικνύοντας την αλληλεξάρτηση των διεθνών εξελίξεων με εκείνους τους εσωτερικούς παράγοντες που αφορούσαν τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, η Μπάλτα εξετάζει την έξοδο από τη θεσμική εκκρεμότητα με την επίλυση του συνταγματικού ζητήματος, την πρόωρα υπονομευμένη γέννηση της Δ' Γαλλικής Δημοκρατίας, τη σταδιακή πορεία του ισχυρού Κομμουνιστικού Κόμματος Γαλλίας από την κυβέρνηση στην αντιπολίτευση και, τέλος, την κοινωνική και πολιτική ρήξη του φθινοπώρου του 1947. Σε αυτή τη συγκυρία, κατά την οποία αποκρυσταλλώνονται και διαχέονται οι αντιθέσεις που ενυπάρχουν αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου τόσο στο εσωτερικό της Γαλλίας όσο και διεθνώς, η αντιπαράθεση μεταξύ των πρώην συμμάχων, η εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ και η συνακόλουθη διαμόρφωση μιας διπολικής ισορροπίας ανάγκασαν τη Γαλλία να επιλέξει στρατόπεδο και να επανακαθορίσει τον διεθνή της ρόλο. Το εγχείρημα αρχικά περιπλέχθηκε από την προσπάθεια της χώρας να αποτρέψει την επανεμφάνιση της γερμανικής απειλής μέσω του ελέγχου των μέσων επανεξοπλισμού της. Πριν προχωρήσει στην CEEA/ΕΚΑΧ και την αποδοχή της θέσης ότι η οικονομική ανάπτυξη της Γαλλίας προϋπέθετε την αντίστοιχη της Γερμανίας, το εγχείρημα πέρασε με επιτυχία τη δοκιμασία του 1947: οι ρήξεις εκείνου του έτους οριοθέτησαν το τέλος ενός κόσμου που εξέπνευσε μαζί με τη συμμαχία του πολέμου και τη συνδεόμενη με αυτήν εξωτερική πολιτική· ταυτόχρονα όμως εγκαίνιασαν και μια νέα περίοδο κατά την οποία η Γαλλία προσάρμοσε την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της στις νέες ισορροπίες της ψυχροπολεμικής πόλωσης, διαμόρφωσε τον νέο ευρωπαϊκό και διεθνή της ρόλο και συγχρόνως αποδύθηκε σε μια μεγάλη και συστηματική προσπάθεια ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού.

Η Δέσποινα Παπαδημητρίου εστιάζει στη στάση των διανοουμένων έναντι της διαίρεσης της Ευρώπης και του αιτήματος για ειρήνη στην περίοδο

1947-1952, υπογραμμίζοντας την ανανέωση της ιστοριογραφίας όχι μόνο για το Σχέδιο Μάρσαλ αλλά και για ολόκληρη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Τα νέα ερωτήματα και οι νέες οπτικές αφορούν τα δυσδιάκριτα πλέον όρια μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και τη συνύφανση της εξωτερικής πολιτικής με πολιτισμικούς στόχους. Με αναφορά στην έκκληση ενός Αμερικανού γερουσιαστή για ένα «Σχέδιο Μάρσαλ» στο πεδίο των ιδεών, η Παπαδημητρίου αναδεικνύει τη συμβολή της πολιτισμικής στροφής στη μελέτη του Ψυχρού Πολέμου, η οποία εστίασε στις πολιτισμικές και ανθρωπολογικές διαστάσεις της σύγκρουσης και στην πολυδιάστατη εμπλοκή των κοινωνιών. Η προσέγγιση αυτή σκιαγραφεί ένα φαινόμενο που δεν αποτελούσε απλώς μια υπόθεση υψηλής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά σχετιζόταν άμεσα με τους τρόπους διά των οποίων οι κοινωνίες των κρατών που ανήκαν στον έναν ή τον άλλο συνασπισμό αντέδρασαν στην κουλτούρα του δυτικού ή του ανατολικού κόσμου, την επηρέασαν και την ανατροφοδότησαν. Η συνεισφορά της πολιτισμικής διάστασης συνίσταται στους όρους αναζήτησης της νέας ιστορικής συνείδησης και στον προσδιορισμό του ιστορικού ρόλου της ιδεολογίας και της προπαγάνδας στη διαμόρφωσή της. Παρά τις διαφορετικές θέσεις που εξέφρασαν, οι Αμερικανοί και οι Ευρωπαίοι διανοούμενοι συνέβαλαν καθοριστικά στη μορφοποίηση της συναίνεσης γύρω από αυτή την ιστορική συνείδηση. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο Συνέδριο για την Ελευθερία στην Κουλτούρα —το πολιτισμικό-πνευματικό ισοδύναμο της πολιτικής οικονομίας του Σχεδίου Μάρσαλ—, το οποίο από την ίδρυσή του το 1950 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960 επικύρωνε τη συμπαρατάξη υπό το λάβαρο του αντι-ολοκληρωτισμού ενός μεγάλου μέρους της δυτικής διανόησης, η οποία είχε πλέον υιοθετήσει τον μαχόμενο αντικομμουνισμό ή έναν φιλελεύθερης απόχρωσης ειρηνιστικό ουμανισμό. Επιβεβαιώνοντας την πραγματικότητα ενός διαδραστικού Ψυχρού Πολέμου και στο πεδίο των ιδεών, η Παπαδημητρίου αναδεικνύει ότι η σφυρηλάτηση μιας αντικομμουνιστικής συναίνεσης εκ μέρους της διανόησης δεν αποτέλεσε αποκλειστικότητα της αμερικανικής πολιτικής.

Το Επίμετρο του Γιώργου Σταθάκη αναφέρεται στο Σχέδιο Μάρσαλ στην Ελλάδα, με αφετηρία την περίοδο του βρετανικού ελέγχου της ελληνικής οικονομίας (1944-1947) και την έλευση τον Ιανουάριο του 1947 της αμερικανικής Αποστολής υπό τον Paul Porter με σκοπό την επιτόπου επεξεργασία της προοπτικής χορήγησης αμερικανικής οικονομικής βοήθειας. Η ελληνική πραγματικότητα ανάγκασε την Αποστολή να διευρύνει τον κύκλο των αναζητήσεών της πέραν των τεχνοκρατικών, σε θεμελιακές· αυτές αφορούσαν το ύψος της βοήθειας που θα δινόταν στην Ελλάδα, την αρμοδιότητα για τη διαχείρισή της, τη διασφάλιση της αποτελεσματικής χρήσης της και το είδος των πολιτικών και οικονομικών αλλαγών που απαιτούνταν για την επιτυχία των αμερικανι-

κών στρατηγικών στόχων στην Ελλάδα, οι οποίοι υπερέβαιναν τη στρατιωτική συντριβή του ΚΚΕ. Για την επιτυχία των στόχων της σταθεροποίησης, της ανασυγκρότησης και της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, η Έκθεση της Αποστολής Πόρτερ πρόκρινε την έστω μερική αποστασιοποίηση από την κυβερνώσα ελληνική Δεξιά της εποχής, την οποία όμως οι Αμερικανοί θεωρούσαν φυσικό πολιτικό και στρατιωτικό σύμμαχο για τη διασφάλιση της ήττας του ΚΚΕ. Η Έκθεση πρότεινε ότι η χορήγηση αμερικανικής οικονομικής βοήθειας στην Ελλάδα έπρεπε να συνδυαστεί με βαθιές πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που θα εγγυώνταν τη βιωσιμότητα του πολιτικού και οικονομικού συστήματος της χώρας. Επίσης, πρότεινε τη διαχείριση της βοήθειας εξολοκλήρου από μια Αμερικανική Οικονομική Αποστολή που θα διατηρούσε υπό τον άμεσο έλεγχο της το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας και υπό την επιτήρησή της τη νομισματική και δημοσιονομική πολιτική της, ενώ Αμερικανοί σύμβουλοι θα τοποθετούνταν σε κάθε ελληνικό υπουργείο και μεγάλο δημόσιο οργανισμό. Μετά την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν τον Μάρτιο, στα τέλη Ιουνίου του 1947 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα η Αμερικανική Αποστολή Βοήθειας (AMAG/ΑΜΑΓΚ), η οποία οργανώθηκε ως «παράλληλη» ή «αόρατη» κυβέρνηση της χώρας με βασική μέριμνά της την κατάρτιση του προϋπολογισμού. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας αναδείχθηκε σε ζήτημα άμεσης προτεραιότητας, με τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξή της να αντιμετωπίζονται ως συνάρτηση του περιορισμού των αμυντικών δαπανών. Η έκρηξη του πολέμου της Κορέας τον Ιούνιο του 1950 άλλαξε τις κατευθύνσεις της αμερικανικής πολιτικής και στον τομέα της βοήθειας προς τους συμμάχους, προτάσσοντας εκ νέου τους στρατιωτικούς έναντι των οικονομικών στόχων, οι οποίοι πλέον μετατράπηκαν από μακροχρόνιοι σε βραχυχρόνιοι. Η Ελλάδα αντιμετωπίστηκε όπως οι άλλοι παραλήπτες της αμερικανικής βοήθειας: η περικοπή της ήταν της τάξεως του 25%, ενώ ταυτόχρονα αποφασίστηκε να ανασταλεί το πρόγραμμα αποστρατιωτικοποίησης και οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις να παραμείνουν στα τρέχοντα επίπεδα. Αυτό που έμελλε ήταν ένα σταθεροποιητικό πρόγραμμα, το οποίο ολοκληρώθηκε με την υποτίμηση της δραχμής κατά 50% τον Απρίλιο του 1953.

V

Αντί της ενδοσκόπησης που δημιουργεί παρεξηγήσεις για τη θέση των μονάδων στο σύστημα, ή της κατά κανόνα καθυστερημένης εισαγωγής μεθοδολογικού εξοπλισμού, που ωστόσο δεν αρκεί για να εκλείψει η «εθνοκεντρική οριακότητα»,⁵⁴

⁵⁴ Η φράση ανήκει στον Γεώργιο Β. Λεονταρίτη, «Η μόνιμη —και ίσως αζεπέραστη— κρίση

ο ανά χείρας τόμος επιχειρεί να κινηθεί αναλυτικά και μεθοδολογικά στον χώρο της διεθνούς ιστορίας: στη μελέτη, δηλαδή, ενός υπερεθνικού φαινομένου που ερευνάται σε ποικιλία εθνικών συγκειμένων και με άξονα την ιδιάζουσα δυναμική που δημιουργεί η διεπίδραση εθνικών, περιφερειακών και διεθνών παραμέτρων. Στόχος αυτής της οπτικής για τη διεθνή ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου είναι να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους η οικονομία, η πολιτική, οι ιδέες και ο πολιτισμός συναντώνται και λειτουργούν ως ενιαίο σύνολο, και τα εθνικά συστήματα ενσωματώνονται στα διεθνή πλέγματα ισχύος και διαχείρισής της.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο όρος διεθνής ιστορία δηλώνει λιγότερο το εύρος του αντικειμένου και περισσότερο ένα διακριτό τρόπο προσέγγισης και ανάλυσης, μια οπτική υπό την οποία οποιοδήποτε γεγονός, δομή, εξέλιξη ή διαδικασία μπορεί να ιδωθεί. Ασφαλώς, όπως προκύπτει και από αυτόν τον τόμο, πολλές φορές είναι αναγκαίο να επιλέγει κανείς. Η διεθνής ιστορία φιλοδοξεί να είναι ολική, αλλά συχνά, και όχι μόνο για λόγους πρακτικούς, επιλέγει και εξετάζει σε μεγαλύτερο βάθος συγκεκριμένες περιπτώσεις και φαινόμενα ως παραδείγματα γενικότερων τάσεων· αλλά μια ορθολογική και ορθή επιλογή, για οποιονδήποτε σκοπό, μπορεί να γίνει μόνο στη βάση μιας συστηματικής γνώσης και αξιολόγησης του όλου. Η πρόκληση είναι η διατήρηση μιας επιστημονικής αξιοπιστίας που δεν κατακερματίζει την έρευνα ούτε «στρεβλώνει τη διασταύρωση εικασίας και τεκμηρίων, εξηγητικού μοντέλου και πραγματικότητας».⁵⁵

των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 36-37-38 (Δεκέμβριος 1988), σ. 122.

⁵⁵ Γ.Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000), σ. 14· R.I. Moore, «World History», στο M. Bentley (επιμ.), *Companion to Historiography* (London: Routledge, 1997), σσ. 941, 948-949, 954. Κατά μια άλλη αντίληψη, η «διεθνής ιστορία» εμφανίζεται ως η πολιτικά ορθή μετάλλαξη της «διπλωματικής ιστορίας» και αναφέρεται στη μελέτη των διακρατικών σχέσεων με αφετηρία μια εξαιρετικά διασταλτική οπτική περί του τι συνιστά «διεθνείς» ή «διακρατικές» σχέσεις· βλ. P. Finney, «Introduction: What is International History?», στο P. Finney (επιμ.), *International History* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005), σσ. 1-2, 15-24. Αντίθετα με την απολογητική διάθεση του Patrick Finney, το 2002 η Lynn Hunt, πρόεδρος της American Historical Society, διερωτάται: «Και τα ερωτήματα συνεχίζουν να αλλάζουν καθώς οι τρέχουσες εξελίξεις μάς αναγκάζουν να επανεξετάσουμε το παρελθόν μας. Ποιος ξέρει ποια θα είναι η νέα μεγάλη μόδα [the next big thing]; Δεν μου φαίνεται απίθανο να είναι κάποια αναβίωση ή επαναπροσδιορισμός της διπλωματικής ή/και της στρατιωτικής ιστορίας». Βλ. L. Hunt, «Where Have All The Theories Gone?», *Perspectives on History* (American Historical Association), no. 40 (3) (March 2002), σ. 7. Διεισδυτικές και νηφάλιες παρατηρήσεις για τη «διεθνή ιστορία» και τις διάφορες «στροφές» (γλωσσική, ιδεολογική, πολιτισμική) από τον David Reynolds, *From World War to Cold War: Churchill, Roosevelt and the International History of the 1940s* (Oxford: Oxford University Press, 2006), σσ. 331-351, όπου το καταληκτικό κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Πολιτισμός, Λόγος και Πολιτική: στοχασμοί για τη νέα διεθνή ιστορία».